

ks. Jan Szczepaniak

orcid: 0000-0001-5365-8146

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Szkolnictwo elementarne w niekanonicznej diecezji pińskiej w 1797 roku

Elementary Education in the Non-Canonical Diocese of Pinsk in 1797

Abstrakt

Szkolnictwo elementarne prowadzone przez parafie i zakony katolickie obrządku łacińskiego na ziemiach polskich przyłączonych do Rosji w latach 1772–1795 aż do reformy systemu edukacyjnego wprowadzonej w 1803 r. nie były kontrolowane przez władze państwowe. Prowadziły one działalność na podstawie dawnego prawa polskiego lub zgodnie z zasadami wywodzącymi się z tradycji staropolskich, akceptowanymi przez władze kościelne i rodziców posyłających dzieci na naukę. Jediną instytucją nadzorującą były władze kościelne, które zbierały informacje o stanie szkolnictwa oraz starały się wpływać na plebanów i władze zakonne, by organizowały szkoły elementarne przy każdej parafii i każdym klasztorze. Jesienią 1797 r. w niekanonicznej diecezji pińskiej funkcjonowało 147 szkółek parafialnych lub zakonnych. Szkoły te zorganizowano w 120 miejscowościach (72% ze 166 miejscowości, w których istniała świątynia parafialna lub zakonna nieparafialna). W porównaniu do stanu szkolnictwa elementarnego w ostatnich latach niepodległości Rzeczypospolitej liczba szkół znacznie wzrosła. Należy jednak pamiętać, że raporty z 1797 r. odnotowują każdą formę prowadzonego nauczania. W czasach Komisji Edukacji Narodowej nauczanie

przy parafii i w klasztorach sierot i dzieci z ubogich rodzin, a także nauka prowadzona według starych wzorców traktowane byłyby jako nauczanie prywatne, nie szkoła formalna. Zwykle nie odnotowywano takich miejsc nauczania w spisach szkół. Jeśli za szkołę formalną działacze oświatowi uznawali tylko taką, której program pokrywał się z treściami zawartymi w elementarzu wydanym przez Komisję Edukacji Narodowej (nauka pisania i czytania, rachunki, katechizm i nauka powinności moralnych), to tak uczono tylko w 21 szkołach diecezji pińskiej (18%). Widoczne jest także trzymanie się przez duchowieństwo zasady, że szkoła elementarna, przeznaczona z zasady dla dzieci szlacheckich, powinna przygotowywać do nauki w szkołach wyżej zorganizowanych. Świadczy o tym prowadzenie w aż 47 placówkach nauczania języka łacińskiego (39%). W 140 szkołkach elementarnych rządcy parafii lub przełożeni zakonni odnotowali w raportach liczbę dzieci uczących się w szkołach. Jesienią 1797 r. w diecezji pińskiej uczyło się 1669 dzieci, w znakomitej większości chłopców. Do większości szkół uczęszczało kilku lub kilkunastu uczniów. Przeciętnie w szkole elementarnej diecezji pińskiej uczyło się wówczas 11,9 uczniów, czyli niewiele więcej niż w latach poprzedzających trzeci rozbiór Polski (wówczas średnio na szkołę przypadało 11,2 uczniów). Dziewczęta kształcono w 7 konwiktach prowadzonych przez zakony żeńskie, w których uczyło się 122 uczennic, według takich samych zasad jak w Polsce przedrozbiorowej. Wychowaniem i nauczaniem w nich zajmowało się 148 osób, 67 księży i zakonników oraz 81 pedagogów świeckich. Duchowni z zasady nie pobierali wynagrodzenia, uczyli bowiem w ramach obowiązków duszpasterskich. Nauczyciele świeccy za naukę w szkole byli wynagradzani przez plebanów, przełożonych zakonnych, rodziców, właścicieli ziemskich lub pobierali opłatę z funduszu kościelnego z tytułu posługi organisty lub kantora. Wynagrodzeniem za naukę mogła być pensja, dochody fundacyjne, akcydensy (opłaty okazyjne), użytkowanie ziemi ornej, sadu i ogrodu, opłaty uczniowskie, legaty pieniężne i naturalia.

Słowa klucze: szkolnictwo parafialne, szkolnictwo elementarne na Ziemiach Zabrzanych, diecezja pińska, gubernia mińska, gubernia wotyńska

Abstract

Elementary education administered by Latin-rite Catholic parishes and orders of the Polish rite in the territories of Poland annexed by Russia from 1772 to 1795 persisted without oversight from governmental authorities until the educational system reform implemented in 1803. These educational initiatives functioned in accordance with the pre-existing Polish legal framework or adhered to principles rooted in Old Polish traditions, both of which were sanctioned by ecclesiastical authorities and parents sending their children for instruction. The exclusive supervisory entity was the ecclesiastical authorities, tasked with collecting

information on the state of the educational system and endeavoring to influence parish priests and religious authorities to establish elementary schools at each parish and monastery. In the autumn of 1797, within the uncanonical diocese of Pinsk, 147 parish or monastic schools were in operation. These schools were organized in 120 localities (72% of the 166 localities with a parish or non-parish monastery). Compared to the state of elementary education in the last years of the independence of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the number of schools had significantly increased. However, it is crucial to note that the reports from 1797 recorded every form of teaching. During the times of the Commission of National Education, teaching at parishes in addition to orphanages and schools for children from impoverished families, as well as education following old patterns, would be considered private instruction, not formal schooling. Such places of instruction were usually not recorded in school inventories. If educational activists considered only those institutions whose curriculum aligned with the contents of the primer issued by the Commission of National Education (teaching writing and reading, arithmetic, catechism, and moral duties), then such teaching occurred in only 21 schools in the diocese of Pinsk (18%). There is also evidence of the clergy adhering to the principle that elementary schools, inherently intended for noble children, should prepare students for higher-organized educational institutions. This is evident in the operation of 47 institutions teaching Latin (39%). In 140 elementary schools, parish administrators or monastic superiors documented the number of children attending in their reports. In the autumn of 1797, 1,669 children were enrolled in the diocese of Pinsk, with the vast majority being boys. Most schools had several to a dozen students. On average, there were 11.9 students in an elementary school in the diocese of Pinsk at that time, only slightly more than in the years preceding the Third Partition of Poland (at that time, there were an average of 11.2 students per school). Girls were educated in 7 convents run by female orders, where 122 female students received instruction, following the same principles as in pre-partition Poland. The task of educating and instructing in these institutions fell to 148 individuals, comprising 67 priests and monks, as well as 81 secular educationalists. As a rule, clergy members did not receive remuneration, as they taught within the scope of their ministrative duties. Secular teachers, on the other hand, were compensated for their educational services by parish priests, monastic superiors, parents, landowners, or through fees from a Church fund in exchange for serving as organists or cantors. Compensation for teaching could take various forms, including salaries, foundation income, incidental fees, land use (arable land, orchard, and garden), student fees, monetary legacies, and in-kind contributions.

Keywords: parish education, elementary education in the Partitions, diocese of Pinsk, Minsk province, Volhynian province

Znany badacz dziejów oświaty, prof. Stanisław Litak, w opublikowanym w 2010 r. podsumowaniu badań nad stanem edukacji początkowej do końca XVIII w. stwierdził, że „stan badań nie pozwala jeszcze na jego wszechstronne przedstawienie”¹, mimo 120 lat pracy kilku pokoleń historyków oświaty. Podstawowymi trudnościami, jakie ograniczały możliwości badawcze, były: niedostatek, rozproszenie i enigmatyczność źródeł². Żadna z tych trudności nie zmniejszyła się do dzisiejszego dnia. Im bardziej obszar badań przesuwają się na wschód ziem polskich, tym przeszkody stają się większe i dotyczą zdecydowanie dłuższego okresu³. Zupełnie białą plamą w dotychczasowym dorobku naukowym są dzieje szkolnictwa elementarnego na Ziemiach Zabrzanych w latach 1795–1803, od czasu upadku Rzeczypospolitej do reformy szkolnej w Rosji, przeprowadzonej przez Aleksandra I⁴. Dodajmy, że o katolickim i polskim szkolnictwie parafialnym w Rosji w latach 1803–1832, w kolejnym etapie jego dziejów, powstało również niewiele prac. Te, które są, nie pozwalają opisać jego stanu, zasad funkcjonowania oraz przebiegu zmian mentalności polskiego społeczeństwa, dojrzewającego do poważnego traktowania szkół elementarnych, jako podstawowego narzędzia do kształcenia ogólnokształcącego i wychowania narodowego dzieci wszystkich stanów⁵.

1 Stanisław Litak, *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII–XVIII wieku* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2010), 7.

2 *Ibidem*, 25–30.

3 Jacek Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003), 53–70.

4 Istnieją prace o: polityce władz carskich w stosunku do szkolnictwa polskiego w guberni litewskiej w latach 1795–1803, działalności uniwersytetu wileńskiego, szkolnictwie średnim (publicznym) na Litwie w tychże latach oraz niewielki zarys historii szkolnictwa polskiego na Podolu. Żadna jednak z tych prac nie poświęciła uwagi szkołom elementarnym. Antoni J. Dr [Józef Apolinary Rolle], „Oświata na dawnych kresach (1795–1832)”, *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej»* 4 (1886): 83–96, 281–288, 378–384; Józef Bieliński, „Zakłady naukowe w guberniach zachodnich do utworzenia Wileńskiego okręgu naukowego”, *Kwartalnik Historyczny* 16 (1902): 428–444; Kamilla Morozowska, *Uniwersytet Wileński i jego szkoły w latach 1795–1803*, w: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579–1979, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, z. 64, red. Kamilla Morozowska (Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979), 63–100; Władysław Studnicki, *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego. Studium polityczno-historyczne* (Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1906), 1–17; Bronisław Żongołłowicz, „Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego (1792–1802)”, *Rocznik Prawniczy Wileński* 1 (1925): 194–232; Leonid Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7* (Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1938), 207–243.

5 Autorami prac dotyczących tego drugiego okresu dziejów byli: Michał Ambros, Daniel Beauvois, Jan Szczepaniak i Arkadiusz Tkaczuk. Michał Ambros, „Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego”, *Ateneum Wileńskie* 14/1 (1939): 160–231; Daniel Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe*

Każda więc możliwość poszerzenia naszej wiedzy, przez wprowadzenie do obiegu naukowego nowych źródeł dotyczących dziejów szkolnictwa elementarnego na Kresach po upadku Rzeczypospolitej, wydaje się ważna. W tym przypadku taką możliwość otwiera kwerenda w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu, w zespole akt Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego, w którym przechowywane są między innymi protokoły wizytacji parafialnych (generalnych i dziekańskich) oraz raporty o stanie parafii i klasztorów sporządzane przez dziekanów, plebanów i przełożonych zakonnych. Zachowały się one (niekiedy w formie tabularycznej) dla wszystkich diecezji łacińskich w Rosji. Objętość złożonych w tymże zespole materiałów źródłowych skłania nas – na potrzeby niniejszego tekstu – do wyboru czasu i obszaru badań. Wydaje się, że dobrym początkiem do odtworzenia stanu szkolnictwa elementarnego na Ziemiach Zabrzanych w okresie przejściowym, pomiędzy 1795 a 1803 r., będzie przedstawienie tego rodzaju szkolnictwa w diecezji pińskiej⁶, na podstawie najstarszych, zachowanych

i średnie (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1991), 367–425; Jan Szczepaniak, „Szkoły parafialne na Podolu ok. 1830 r.”, *Analecta Cracoviensia* 49 (2017): 238–316; Аркадій Ткачук, „Римо-католицькі парафіяльні школи в системі освіти на Правобережній Україні першої чверті XIX століття”, *Rocznik Lubelski* 42 (2016): 33–41.

- 6 Po upadku Rzeczypospolitej władzom kościelnym i dworowi petersburskiemu zależało na szybkim uregulowaniu spraw zarządu i podziału administracyjnego Kościoła katolickiego w Rosji. Strona kościelna liczyła na rozpoczęcie rozmów w tych kwestiach, a Katarzyna II dążyła do uregulowania sytuacji prawnej Kościoła na własnych warunkach, bez oglądania się na zgody Stolicy Apostolskiej. 6/17 IX 1795 r. wydała w tej sprawie dwa ukazy: pierwszy – „o ustanowieniu dla wyznania rzymskiego w guberniach mińskiej, wołyńskiej, podolskiej, braclawskiej i wozniesieńskiej dwóch diecezji pod nazwami pińskiej i latyczowskiej”, drugi – „o udoskonalaniu [sytuacji] kościołów wyznania rzymskokatolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim”, czyli o włączeniu do diecezji inflanckiej terytorium diecezji wileńskiej, leżącego w guberni litewskiej. Pierwszy z tych dokumentów powoływał diecezję pińską, w granicach guberni mińskiej i wołyńskiej oraz określił najistotniejsze zasady funkcjonowania diecezji i uprawnienia biskupa. Объ учрежденіи для Римскаго исповѣданія въ Губерніяхъ Минской, Вольнской, Подольской, Брацлавской и Вознесенской двухъ Епархій, подѣ наименованіемъ Пинской и Летичевской, 6 IX 1795 г. (nr 17 379), w: Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, т. 23, Съ 1798 по 6 ноября 1795, red. Mikhaïl Mikháýlovich Speránskiy (Санкт Петербургъ: Тип. II Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярии, 1830), 761–762; О приведеніи въ благоустройство церквей Римско-Католическаго исповѣданія въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ, 6 IX 1795 г. (nr 17 380), w Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, т. 23, Съ 1798 по 6 ноября 1795, red. Mikhaïl Mikháýlovich Speránskiy (Санкт Петербургъ: Тип. II Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярии, 1830), 763–764; Maria Dębowska, „Rządy biskupa Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego w niekanonicznej diecezji pińskiej (1795–1798)”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 100 (2013): 181–191; Michał Godlewski, „O Kardynalacie Stanisława Sierstrzeńciewicza-Bohusza”,

źródła – raportów o stanie parafii oraz klasztorów, sporządzonych na przełomie 1797 i 1798 r.

Raporty powstały na polecenie bp. K.K. Cieciszowskiego, wystawione 16 XI 1797 r. w kancelarii zadwornej w Berdyczowie. Pismo nakazujące wydać taki nakaz zostało skierowane 10 X 1797 r. do wszystkich biskupów katolickich w Rosji przez dyrektora Departamentu Rzymskokatolickiego Kolegium Sprawiedliwości (Justitiae Collegium)⁷. Plebani i przełożeniu klasztorów diecezji pińskiej przygotowywali i przesłali raporty od listopada 1797 r. do marca 1798 r. Wywiązali się oni z nałożonego obowiązku z godną pochwałą gorliwością. W zachowanym w archiwum petersburskim zbiorze brakuje tylko 4 raportów z białoruskiej części diecezji, z parafii Błoń i Ihumeń (parafia ta była wówczas organizowana) – dekanat ihumeński – oraz parafii Łuczaj i Kościeniewicze – dekanat wilejski. W raportach, obok podstawowych wiadomości o czasie fundacji parafii, kościele parafialnym (materiał z którego był postawiony, rok budowy), dobrach i sumach funduszowych, duchowieństwie oraz liczbie parafian podawano wiadomości o szpitalach i szkołach. Takie same dane znajdowały się w raportach sporządzonych przez przełożonych kościołów i kaplic zakonnych, przy których nie zostały erygowane parafie. Dodatkowo do kancelarii zadwornej biskupa pińskiego w Berdyczowie przesłali raporty rektorzy szkół publicznych – zakonnych i akademickich.

Odnosnie do kształcenia dzieci autorzy raportów informowali władze duchowne o: każdej formie zorganizowanego kształcenia przy parafii lub klasztorze, liczbie dzieci uczęszczających na zajęcia, nauczycielach i sposobie ich wynagrodzenia, programie nauczania, miejscu dawania nauki oraz podręcznikach używanych do nauki.

Zanim zaznajomimy się z informacjami o szkolnictwie elementarnym diecezji pińskiej znajdującymi się w tychże raportach, krótko opiszemy stosunek władz rosyjskich do zastanego systemu edukacyjnego na przejętych ziemiach polskich od pierwszego rozbioru do wprowadzenia przez Aleksandra I reformy systemu szkolnego. Pozwoli to poznać działania władz rosyjskich zmierzające do przejęcia kontroli nad polskim szkolnictwem średnim i elementarnym oraz kontekst polityczny i prawny, w jakim działały szkoły przy katolickich parafiach i klasztorach.

Kwartalnik Litewski 1/2 (1910): 22; Bolesław Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)* (Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1980), 193–194; Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie*, 250–251, 254–257.

7 Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (RGIA), f. 822, op. 12, sp. 1, 345.

1. Szkolnictwo na Ziemiach Zabrzanych (1772–1803 r.)

Do czasu ostatecznego upadku Rzeczypospolitej Rosjanie w niewielkim stopniu interesowali się systemem oświatowym funkcjonującym na zajmowanych terenach. Bez większych przeszkód na ziemiach przyłączonych do Rosji po pierwszym rozbiornie działały polskie średnie szkoły prowadzone przez jezuitów, w: Dyneburgu, Połocku, Witebsku, Orszy, Mohylewie i Mścislawiu⁸. Poza szkołami jezuickimi w Witebsku do 1785 r. funkcjonowało kolegium pijarskie, przeniesione później na życzenie Rosjan do Dąbrowicy⁹. Trzeba jednak zaznaczyć, że szkoły te znacznie różniły się od szkolnictwa na ziemiach przyłączonych do Rosji w trakcie drugiego i trzeciego rozbiornu, bowiem na ich funkcjonowanie nie oddziaływały reformy Komisji Edukacji Narodowej. Poza tymi szkołami przy parafiach i klasztorach działały katolickie i prawosławne szkoły początkowe (ludowe, powszechne), w guberni połockiej, w: klasztorze dominikanów w Zabiałach/Wołyńcach (szkoła polsko-łacińska), klasztorze mariawitek w Połocku (szkoła polska), Krasławiu (szkoły polsko-łacińska oraz niemiecka), klasztorze Objawienia Pańskiego w Połocku (szkoła rusko-polska), parafii św. Eliasza (szkoła rusko-polska) oraz parafiach unickich w Kołyszczach i Janowiczach (szkoły rusko-polskie); w guberni mohylewskiej 19 szkół rusko-polskich przy prawosławnych klasztorach i parafiach (7 – w Mohylewie, po 2 – w Czausach, Orszy, Mścislawiu, Czerykowie, po 1 – Klimowiczach, Bielcach, Kopysiu) oraz 4 szkoły polsko-łacińskie przy katolickich klasztorach (2 – w Orszy, 1 w – Mohylewie i Mścislawiu)¹⁰. Władze nie spieszyły się z otwarciem na zajętych w 1772 r. ziemiach państwowych,

8 Zakon, któremu cesarzowa Katarzyna II pozwoliła istnieć i działać w Rosji, także w dziele edukacji i wychowania, mimo papieskiej kasaty przeprowadził w 1785 r. reformę kształcenia, dostosowując program swoich szkół do oczekiwań władz. Położono w nim nacisk na nauczanie przedmiotów matematyczno-przyrodniczych oraz wprowadzono do nauki języków obcych, rosyjskiego. Stanisław Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933, 468; Nicholas Hans, „Polish Schools in Russia 1772–1831”, *The Slavonic and East European Review* 38/61 (1960): 396–397; Jan Niemiec, „Z dziejów szkolnictwa jezuickiego na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1564–1886”, *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej* 5 (1998): 279; Павел Журкович, „Школьное дѣло въ Западной Россіи въ царствованіе Екатерины II”, *Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Новая серія*, 60/12 (1915): 296–297, 301–303.

9 Mariusz Ausz, „The Piarist College in Vitebsk”, *Studia Białorutenistyczne* 13 (2019): 41–54.

10 Журкович, *Школьное дѣло въ Западной Россіи*, 304–306.

rosyjskich zakładów, o charakterze szkół średnich¹¹. Dopiero w 1789 r., na podstawie ustawy o szkolnictwie publicznym z 5 VIII 1786 r., otwarto szkoły w Połocku i Mohylewie, a także w Kijowie, znajdującym się w Rosji od 1686 r. Były to szkoły czteroklasowe, o charakterze szkół głównych (gubernialnych). W 1791 r. rozpoczęły działalność publiczne, dwuklasowe szkoły powiatowe (małe) w niektórych miejscowościach namiestnictwa mohylewskiego: Orszy, Kopysiu, Mścislawiu, Czerykowie i Czausach. Trzy lata później otwarto szkołę główną w Witebsku, powiatowym mieście namiestnictwa połockiego¹².

Sytuacja w szkolnictwie uległa zmianie po drugim rozbiore. W granicach Rosji znalazły się wówczas szkoły średnie i początkowe podlegające Komisji Edukacji Narodowej z wydziałów: ukraińskiego, wołyńskiego, pijarskiego, nowogródzkiego i poleskiego¹³. Targowiczanie pragnęli obalić na wcielonym do Rosji obszarze ustawy Komisji Edukacji Narodowej i przywrócić dawny ustrój szkolny, o czym rozmawiała generalność konfederacji z cesarzową Katarzyną II, ale plany te nie zostały skonkretyzowane¹⁴. Na ziemiach litewskich pozostających jeszcze pod władzą Rzeczypospolitej powołano do istnienia zdominowaną przez targowiczanie Komisję Edukacyjną Litewską, mającą zająć się reformą edukacji¹⁵. Poza przejęciem funduszy szkolnych, poddaniem uniwersytetu wileńskiego

11 Powodem zwłoki był stan szkolnictwa w Rosji. Brak kadry nauczycielskiej, niechęć do posyłania dzieci do szkół ludowych, a w miastach do wyższych klas szkół głównych, zły stan budynków szkolnych oraz niechęć władz skarbowych do finansowania szkół uniemożliwiały w centralnych guberniach Rosji wprowadzenie w życie nowego prawa oświatowego. Trudno więc było władzom carskim zaraz po zajęciu ziem polskich otworzyć szkoły dla ludności prawosławnej. Studnicki, *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego*, 4–5.

12 О доставлении Коммисією въ Непремѣнный Совѣтъ полного свѣдѣнія о школахъ, состоящихъ подъ ея распоряженіемъ, 8 III 1801, в Сборникъ матеріаловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи, извлеченныхъ из Архива Министерства Народнаго Просвѣщенія, т. 1: Учебныя заведенія въ западныхъ губерніяхъ до учрежденія Виленскаго учебнаго округа, 1783–1803, ред. [Иван Петрович Корниловъ] (Санкт-Петербургъ: Министерство народнаго просвѣщенія, 1893), 338–340; Bieliński, *Zakłady naukowe w guberniach zachodnich*, 431–435; Morozowska, *Uniwersytet Wileński i jego szkoły*, 65.

13 Antoni J. Dr [Józef Apolinary Rolle], *Oświata na dawnych kresach*, 95; Wiesław Jamrożek, Jolanta Szablicka-Żak, *Szkoły w wydziale nowogródzkim, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 12, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018), 5–7, 29; Adam Massalski, Ewa Kula, *Szkoły w wydziale wołyńskim i ukraińskim, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 7–8, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018), 39; Stefania Walasek, *Szkoły w wydziale poleskim, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 13, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018), 88, 138.

14 *Ibidem*; Żongołłowicz, *Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego*, 195.

15 Żongołłowicz, *Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego*, 195–196.

dozorowi policji oraz usunięciem niektórych profesorów, z powodu rozwiązania konfederacji targowickiej i upadku ustanowionych przez nią instytucji, komisja niewiele zdziałała. W sprawach funkcjonowania szkolnictwa średniego i początkowego nie podjęto żadnych działań¹⁶.

Po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej w granicach Rosji znalazły się szkoły podległe do 1793 r. Komisji Edukacji Narodowej: Szkoła Główna Litewska w Wilnie oraz szkoły średnie i początkowe zorganizowane w wydziałach: żmudzki, litewski, poleski, nowogródzki i wołyńskim¹⁷. Od 1794 do 1795, a może nawet do 1796, zawieszono zajęcia na uniwersytecie wileńskim¹⁸. Na Litwie wiele szkół średnich pozostało zamkniętych. Dziś trudno powiedzieć, czy dotyczyło to tylko szkół utrzymywanych z funduszu pojezuickiego czy również szkół prowadzonych przez zakony. Nic zgoła nie wiemy o szkolnictwie początkowym, które było w rękach duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego¹⁹. Podobna sytuacja była na Białorusi i Wołyniu. Pierwsza znana informacja o funkcjonowaniu polskich szkół średnich w guberni mińskiej i wołyńskiej pochodzi z raportu ks. Jana Odyńca, rektora szkoły w Żytomierzu, skierowanego 28 IV 1796 r. do bp. pińskiego Kaspra Cieciszowskiego²⁰. Wynika z niego, że w guberni wołyńskiej działały wówczas szkoły w Żytomierzu, Międzyrzeczu Koreckim (pijarzy), Włodzimierzu (bazylianie), Owrczu (bazylianie) i Berdyczowie (karmelici bos). Autor raportu, obeznany przecież z sprawami edukacyjnymi, przyznawał, że nie wie, czy otwarte wówczas były szkoły w Łucku, Ołyce, Lubarze (bazylianie) i Ostrogu (bazylianie). W guberni mińskiej funkcjonowały szkoły w Mińsku, Pińsku, Mozyrzcu i Lubieszowie. Ks. J. Odyniec nie miał pewnych informacji o otwarciu pojezuickich szkół w Nieświeżu („podobno utrzymały się”). Informacje zawarte w tymże raporcie nie były jednak ścisłe. Ze sprawozdania rektora szkoły włodzimierskiej Aleksandra Barańskiego OSBM wiemy, że szkoła

16 *Ibidem*, 197–198, 199–200.

17 Jamrózek, Szablicka-Żak, *Szkoły w wydziale nowogródzkim*, 41–42; Janina Kamińska, *Szkoły w wydziale litewskim, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 11, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018), 31, 45, 113–114, 148–149, 168–169; Massalski, Kula, *Szkoły w wydziale wołyńskim i ukraińskim*, 277, 353, 400–401; Irena Szybiak, Katarzyna Buczek, *Szkoły w wydziale żmudzki, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 10, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018), 20, 82; Walasek, *Szkoły w wydziale poleskim*, 57, 133, 136, 154–155.

18 Janina Kamińska, „Akademia Wileńska w latach 1792–1799”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 40 (2000): 5–6, 8, 11.

19 Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie*, 215.

20 Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO), f. 178, op. 4, sp. 5, 8–8v.

ta została otwarta dopiero w październiku 1797 r.²¹ Natomiast wiosną 1796 r. funkcjonowała szkoła pojezuicka w Słucku, której ks. J. Odyniec nie wymienił w swoim raporcie²², a także szkoła w Łucku, co potwierdziło sprawozdanie Jana Nawrockiego, jej prorektora, z 22 VI 1796 r.²³

Upadek państwa polskiego i zajęcie przez Rosję w trakcie drugiego i trzeciego rozbioru ziem litewsko-ruskich otworzyły Katarzynie II możliwość ukształtowania na nowo wszystkich zasad związanych z zarządem oraz unifikacją z Rosją zdobytych terenów, w tym także ułożenia według własnych zasad systemu oświatowego. W latach 1795–1796 z inicjatywy generała-gubernatora Nikity Repnina powstały dwa projekty uregulowania spraw edukacyjnych, pierwszy – trójosobowej komisji, w składzie: gubernator Litwy Nikita Piotrowicz Panin, wicegubernator Johann Freisel, generał Johann Hermann v. Fersen – oraz drugi – autorstwa biskupa inflanckiego Jana Nepomucena Kossakowskiego. Pierwszy z nich nie został zaaprobowany przez N. Repnina, drugi, po jego akceptacji, został przesłany do Petersburga. W zachowanej dokumentacji administracji szkolnej nie pozostał jednak żaden ślad świadczący o podjęciu przez Katarzynę decyzji dotyczącej spraw szkolnych. Formalnie więc w guberni litewskiej do czasu ogłoszenia przez Pawła I w 1803 r. ukazów szkolnych obowiązywały ustawy Komisji Edukacji Narodowej²⁴. Podobnie było w pozostałych guberniach utworzonych na Ziemiach Zabrzanych.

W sprawach nadzoru edukacyjnego po upadku Komisji Edukacji Narodowej najwyższą władzą szkolną na Ziemiach Zabrzanych stał się uniwersytet wileński. Dalej podlegały mu szkoły wydziałowe i podwydziałowe (później powiatowe), ale nie szkoły początkowe²⁵. Po 1795 r. władze rosyjskie nie utworzyły na przejętych obszarach rosyjskich organów nadzorczych, zgodnie z ustawą z 5/16 VIII 1786 r., dla szkół średnich – Komisji Szkół, a dla szkół początkowych – urzędu gubernialnego dyrektora szkół ludowych, podporządkowanych gubernialnym Urzędowi Opieki Powszechnej (Urzędowi Dobroczyńności Publicznej)²⁶. Brak owych instytucji nie oznaczał jednak, że władze zrezygnowały z bezpośredniego nadzoru nad szkolnictwem. W guberni litewskiej powstała

21 *Ibidem*, 12–12v, 15, 22.

22 *Ibidem*, 1v, 27–27v.

23 *Ibidem*, 9–11v, 16–19.

24 Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie*, 216–219, 228–231.

25 Z zachowanego dziennika podawczego Szkoły Głównej z lat 1797–1802 wynika, że władze uniwersyteckie kontaktowały się z urzędami państwowymi i Komisją Edukacji Publicznej tylko w sprawach uniwersytetu i szkolnictwa powiatowego. Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (VUB), sygn. F2-DC34, 1–19.

26 Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie*, 210.

Komisja Edukacji Publicznej, nawiązująca z nazwy do Komisji Edukacji Narodowej, ale była ona oddziałem wspomnianego Urzędu Opieki Powszechnej, podporządkowanemu gubernatorowi²⁷. W pozostałych guberniach szkolnictwo zostało bezpośrednio podporządkowane rzeczonym urządowi opieki²⁸. Na szczeblu państwowym szkolnictwo było podległe Senatowi oraz głównemu urzędowi szkolnemu (Komisji ds. Zakładania Szkół Publicznych). Ponieważ żaden z tych organów nie posiadał funduszu na budżet szkolny, faktyczną władzę nad szkołami sprawował gubernator²⁹.

Mimo takich ustaleń urzędnicy rosyjscy praktycznie nie nadzorowali polskiego szkolnictwa średniego i elementarnego. Do 1800 r. Komisja ds. Zakładania Szkół Publicznych utrzymywała kontakt tylko z urzędami gubernialnymi w Kijowie, Połocku i Mohylowie. Nie interesowała się stanem szkół w pozostałych guberniach. Przewodniczący Komisji Piotr Siemionowicz Swistunow przyznał, że do tego czasu nie otrzymano żadnych sprawozdań z działalności szkół w guberni mińskiej, wołyńskiej, podolskiej i litewskiej i kurlandzkiej. W związku z tym 19/31 V 1800 r. wystosował do gubernatorów tych prowincji polecenie nadesłania sprawozdań ze szkół wszystkich typów oraz pensjonatów żeńskich. Był to pierwszy dokument rządowy, który świadczył o zainteresowaniu władz szkołami parafialnymi i klasztorными na ziemiach drugiego i trzeciego zaboru³⁰.

Na ziemiach przejętych przez Rosję koniec okresu przejściowego pomiędzy upadkiem systemu oświaty wprowadzonego przez Komisję Edukacji Narodowej a całkowitym podporządkowaniem szkół państwu rosyjskiemu przyszedł dopiero wraz z reformą szkolną Aleksandra I, wprowadzoną ukazem z 24 I 1803 r. Głównym architektem tej reformy był książę Adam Jerzy Czartoryski. Utworzonemu wówczas Wileńskiemu Okręgowi Naukowemu (Wileńskiemu Okręgowi Szkolnemu), którego kuratorem został książę, przyporządkowano szkolnictwo w guberniach: wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej, mohylewskiej, kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej³¹. Dla polskiej racji stanu najistotniejsze było to,

27 *Ibidem*, 221–222; Żongołłowicz, *Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego*, 202–203, 218–221.

28 *Журкович, Школьное дѣло въ Западной Россіи*, 303–304.

29 Żongołłowicz, *Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego*, 206.

30 Обь истребованіи отъ гражданскихъ губернаторовъ Минскаго, Вольнскаго, Подольскаго, Литовскаго и Курляндскаго вѣдомостей о состояніи школъ и пансіоновъ въ ихъ губерніяхъ, 19 V 1800, в Сборникъ матеріаловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи, 183–184; Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie*, 220, 228–231.

31 Daniel Beauvois, „Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego”, *Przegląd Historyczny* 65/1 (1974): 62; Józef Kallenbach, „Kuratorya

że zachowano wówczas polski charakter szkół i administracji szkolnej oraz kontynuowano rozwój szkolnictwa zgodnie z zasadami wypracowanymi przez Komisję Edukacji Narodowej³². Od wprowadzenia w życie reform władze państwowe, w tym oświatowe, zaczęły się interesować się szkolnictwem elementarnym i przejęły nad nim kontrolę.

2. Liczba szkół elementarnych

Ze wspomnianych raportów tych wynika, że końcem 1797 r. w diecezji pińskiej było 219 kościołów parafialnych i zakonnych nieparafialnych, 111 znajdowało się w guberni mińskiej, a 108 – w guberni wołyńskiej. Duchowieństwo diecezjalne zarządzało 122 kościołami parafialnymi (64 w guberni wołyńskiej i 58 w guberni mińskiej). Przy kościołach zakonnych erygowano 44 parafie (26 w guberni wołyńskiej i 18 w guberni mińskiej). Łącznie więc w diecezji było 166 parafii (90 w guberni wołyńskiej i 76 w guberni mińskiej). W diecezji były także 53 kościoły i kaplice zakonne, nieparafialne (21 w guberni wołyńskiej i 32 w guberni mińskiej).

W sprawach szkolnych autorzy raportów informowali o każdym przypadku nauczania dzieci prowadzonym przy parafii lub klasztorze, niezależnie od liczby uczniów, formy kształcenia oraz posiadania odrębnego pomieszczenia szkolnego. Wszelkie tego typu informacje umieszczano pod tytułem „szkoła”. Ówczesne duchowieństwo rozróżniało rodzaje zakładów kształcących dzieci. Pleban w Tuczyna Andrzej Morozowski, pisał, że w jego parafii „szkółki formalnej nie było i nie ma”, a dzieci szlacheckie i miejskie kondycji uczył ks. wikariusz Antoni Berezowski, zwany dyrektorem i profesorem, z „własnej ochoty”³³. Ta różnorodność form kształcenia dzieci wynikała z przenikania się wówczas na ziemiach polskich dwóch tradycji kształcenia elementarnego: staropolskiej i pochodzącej z czasów Komisji Edukacji Narodowej. W czasach staropolskich poza edukacją prywatną (domową oraz prowadzoną na plebaniach i w klasztorach) chłopcy mogli nabyć umiejętności pisania i czytania

Wileńska (1803–1823)”, *Biblioteka Warszawska* 3 (1904): 421–424; Марина Петровна Войтеховская, *История общего образования в России*, cz. 1 (Томск: Томский государственный педагогический университет, 2013), 29–31; Нобуя Хасимото, *Учебная политика Российской империи в Западных губерниях и «польский вопрос» (конец XVIII в. – первая половина XIX в.)*, w: Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине 19 – начало 20 вв., red. Кимитака Мацузаго (Sapporo–Moskwa: Hokkaido University–*Политическая энциклопедия*, 2005), 139–140.

32 Studnicki, Studnicki, *Polityka Rosyi względem szkolnictwa*, 23–30.

33 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 158v.

w szkole parafialnej, a dziewczęta na pensji w klasztorach żeńskich. Przy czym kształcono przede wszystkim dzieci z rodzin szlacheckich i rodzin mieszczańskich, a chłopskich bardzo rzadko (z wyjątkiem Podhala i Prus Królewskich)³⁴. Szkolnictwo parafialne i zakonne było instytucją kościelną, której zasadniczy cel polegał na kształtowaniu mentalności wiernych, przekazaniu nieskażonego depozytu wiary, wprowadzeniu do czynnego życia liturgicznego, a także przygotowaniu kandydatów do życia zakonnego i kapłaństwa. Stąd poza nauką czytania i pisania uczono katechizmu, ministrantury, śpiewu kościelnego i łaciny³⁵. W lepiej zorganizowanych szkołach miejskich w programach nauczania pojawiały się elementy sztuk wyzwolonych, a później kształcenia humanistycznego³⁶. Spojrzenie na szkolnictwo elementarne, przede wszystkim parafialne, zmieniło się w czasie Komisji Edukacji Narodowej. Chciano w nim widzieć narzędzie do kształcenia dzieci włościan i uboższej ludności miejskiej³⁷. Miało także być ono najniższym szczeblem kształcenia narodowego, mającym przejąć obowiązek wychowania i nauczania dzieci – chłopców i dziewczynek ze wszystkich stanów – oraz zapewnić im możliwość kształcenia w szkołach wyżej zorganizowanych³⁸. Nauka w szkołach parafialnych, niezależnie od tych zadań, miała mieć charakter praktyczny. Z tego powodu w czasach stanisławowskich starano się usunąć z programów nauczania, przy

34 Marian Borzyszkowski, „Szkoły diecezji warmińskiej w okresie od XIII do połowy XVI wieku”, *Studia Warmińskie* 2 (1965): 33–34; Litak, *Edukacja początkowa*, 192–193, 197–198; Roman Pelczar, *Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI–XVIII w.)* (Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie, 1998), 60–61; Waław Urban, „Szkolnictwo małopolskie od XVI do XVIII wieku”, w: *Nauczanie w dawnych wiekach. Edukacja w średniowieczu i na progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy*, red. Wojciech Iwańczak, Krzysztof Brachy (Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, 1997), 67–70.

35 Borzyszkowski, *Szkoły diecezji warmińskiej*, 36; Stanisław Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI–XVIII w.* (Lwów: Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego, 1912), 102–107; Pelczar, *Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego*, 18–19.

36 Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce*, 44–77.

37 Tadeusz Kasabuła, *Ignacy Massalski biskup wileński* (Lublin: Towarzystwo Przyjaciół KUL, 1998), 572; Irena Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim* (Wrocław: Ossolineum, 1973), 105–106; Teodor Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794* (Kraków: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1921), 9–15, 51–53.

38 Litak, *Edukacja początkowa*, 139–141; Tadeusz Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej* (Wrocław: Ossolineum, 1964), 49–59; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 10–15, 31–33.

wielkim oporze rodziców i duchowieństwa, naukę języka łacińskiego, ten miał być nauczany dopiero w publicznych szkołach średnich³⁹.

Na podstawie wspomnianych wyżej raportów można podać liczbę szkół w diecezji pińskiej, w których dzieci otrzymywały wykształcenie elementarne, a także określić ich rodzaj. W poniższej tabeli do szkół parafialnych zaliczono wszystkie szkoły elementarne znajdujące się przy kościołach parafialnych zarządzanych zarówno przez duchowieństwo diecezjalne, jak również zakonne. Na plebanach, administratorach i komendarzach ciążył bowiem obowiązek prowadzenia szkół elementarnych, o którym przypomniał im bp K. Cieciszowski. Niezależnie od tego zakonnicy, powołując się na wolę tegoż biskupa⁴⁰, formalnie niemający obowiązków parafialnych, prowadzili nauczanie dzieci mieszkających i utrzymanych w klasztorach z powodu ich sieroctwa lub ubóstwa. Takie „prywatne” szkółki zostały opisane jako szkoły klasztorne. Niekiedy do takich szkół uczęszczali również uczniowie mieszkający poza domem zakonnym. Do tej grupy zakładów zaliczono również pensje dla dziewcząt, funkcjonujące przy żeńskich klasztorach.

Tab. 1. Szkoły parafialne i klasztorne (łącznie z pensjami żeńskimi) w diecezji pińskiej jesienią 1797 r.

Dekanat	Parafie	Szkoły parafialne zarządzane przez duchowieństwo			Szkoły klasztorne	Razem
		diecezjalne	zakonne	Razem		
GUBERNIA WOŁYŃSKA						
oficjalat łucki						
łucki	13	4	2	6	5	11
kowelski	10	4	1	5		5
włodzimierski	17	6		6	2	8
rówieński	11	6	1	7	1	8
ostrogski	7	3	3	6	2	8
zasławski	6	3	2	5	1	6
Razem	64	26	9	35	11	46
oficjalat żytomierski						
żytomierski	10	2	2	4	2	6
nowogródwołyński	4	2	1	3	1	4
owrucki	7	1	3	4		4
radomyślański	5	1	2	3	1	4

39 Mizia, *Szkolnictwo parafialne*, 57–58, 145–146.

40 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 77v, 83v, 86, 90v, 248v, 348v, 433–433v, 444, 481v.

Szkolnictwo elementarne w niekanonicznej diecezji pińskiej w 1797 roku

Dekanat	Parafie	Szkoły parafialne zarządzane przez duchowieństwo			Szkoły klasztorne	Razem
		diecezjalne	zakonne	Razem		
Razem	26	6	8	14	4	18
Razem gubernia wołyńska	90	32	17	49	15	64
GUBERNIA MIŃSKA						
oficjalat miński						
miński	11	9	2	11	7	19
borysowski	11	5	4	9		9
ihumeński	6	2	1	3		3
dziśnieński	11	6	3	9	3	13
wilejski	19	11	2	13	2	15
bobrujski	3	1	2	3		3
Razem	61	34	14	48	12	60
oficjalat nieświeski						
stucki	5	4		4	5	10
piński	5	1	3	4	4	8
mozyrski	5	2		2	4	6
Razem	15	7	3	10	13	23
Razem gubernia mińska	76	41	17	58	25	83
Razem diecezja pińska	166	73	34	107	40	147

Źródło: RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 27–514.

Jesienią 1797 r. w diecezji pińskiej funkcjonowało 147 szkółek parafialnych lub zakonnych, 64 w guberni wołyńskiej i 83 w guberni mińskiej. Szkoły te zorganizowano w 120 miejscowościach kościelnych (72% z 166 miejscowości, w których istniała świątynia parafialna lub zakonna nieparafialna), w guberni wołyńskiej w 77 miejscowościach kościelnych (87% z 89 takich miejscowości), a w guberni mińskiej w 63 miejscowościach (82% z 77 takich miejscowości). W Mińsku było 6 szkółek elementarnych, w Łucku – 5, Nieświeżu i Pińsku po 4, Chodorkowie, Drui, Duniłowiczach, Dziśnie, Głębokim, Iwieńcu, Kimbarówce, Karolinie k. Pińska, Klecku, Korcu, Mozyrzcu, Ostrogu i Zasławiu po 2, w pozostałych miejscowościach kościelnych po 1⁴¹.

41 *Ibidem*, 83v, 77v, 79v, 86–86v, 90v, 182v, 197, 264v, 269, 289, 290, 294v, 300, 307v, 330v, 332v, 312, 315, 320–320v, 323, 325, 364, 367v, 386v, 390v, 402–402v, 435v, 456v, 458v, 468v, 470v, 475–476, 478, 481v, 485v, 493v, 495v, 498, 499v, 504, 510v–511, 512v.

Przy kościołach parafialnych zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne i zakonne takich zakładów było 107 (w 64% parafii), 49 w guberni wołyńskiej (w 54% parafii) i 58 w guberni mińskiej (w 76% parafii). Pozostałe 40 szkółek prowadzone było przy zakonnych kościołach niebędących siedzibami parafii (przy 75% kościołów lub kaplic zakonnych, nieparafialnych), w guberni wołyńskiej – 15 (71%), a w guberni mińskiej – 25 (78%). Do tej liczby należy również dodać 7 pensji prowadzonych przez zakony żeńskie, o których wspomniemy niżej.

W guberni wołyńskiej najmniej szkół elementarnych przy kościołach parafialnych oraz zakonnych, nieparafialnych było w dekanatach: włodzimierskim (38% miejscowości kościelnych), kowelskim (45%) i żytomierskim (46%), zaś w guberni mińskiej w dekanacie ihumeńskim (50%). Najwięcej szkółek elementarnych w guberni mińskiej było w dekanatach bobrujskim i słuckim (w 100% miejscowości kościelnych) oraz mińskim (w 86%) i borysowskim (w 82%). W guberni wołyńskiej dużą liczbą szkół mogły się poszczycić dekanaty zasławski (w 86% miejscowości kościelnych) oraz ostrogski i Nowogród Wołyński (po 80% miejscowości kościelnych).

Liczba szkół wykazana w raportach plebanów i przełożonych zakonnych znacznie przekracza liczbę szkół funkcjonujących u schyłku czasów stanisławowskich na obszarze przysłych guberni wołyńskiej i mińskiej. Wizytacje kościelne i państwowe⁴² potwierdzają istnienie na Wołyniu (w granicach guberni wołyńskiej) w latach 1783–1793 szkół w 12 parafiach należących wówczas do diecezji chełmskiej lub łucko-brzeskiej. Były one

42 Wykorzystywany do dzisiaj, sporządzony przez Teodora Wierzbowskiego spis szkół parafialnych opierał się głównie na protokołach wizytacji dziekańskich i biskupich, opracowanych ks. Jana Kurczewskiego i Stanisława Kota oraz aktach kościelnych i szkolnych znajdujących się wówczas w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie i Archiwum Ministerstwa Oświaty w Petersburgu. Obarczony jest więc wszystkimi opisanymi ograniczeniami wynikającymi z charakteru źródeł. Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce*; Jan Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa djecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych* (Wilno: Józef Zawadzki, 1912), 286–316; *idem*, „Wiadomości o szkołach parafialnych w djecezji wileńskiej”, *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie* 2 (1908): 17–64; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 4–6. Żadna z nowszych prac oraz znana dzisiaj dokumentacja aktowa nie zmieniły tej sytuacji. Mimo podejmowanych kwerend brakuje nam pewności, czy w archiwach za wschodnią granicą nie znajdują się nieznanne dotąd kościelne akta wizytacyjne i państwowe raporty zawierające informacje o szkołach parafialnych. W ich poszukiwaniu przeprowadzono kwerendy w Kijowie, Kamieńcu Podolskim, Chmielnickim, Żytomierzu, Petersburgu i Mińsku. Odnaleziono tylko wizytacje z lata 1783–1794 dla parafii w: Białej Cerkwi, Bohusławiu, Boszczajówce, Fastowie, Iwankowie, Moszczach, Ostrohladowiczach, Rokitnie, Rzysszczewie, Skwirze, Wasilówce i Zwinogrodce, przechowywane w Mińsku. Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (NIAB), f. 3330, op. 1, sp. 10–29.

w: Hulewiczach (1786)⁴³, Korcu (1783–1789)⁴⁴, Lubomlu (1783–1784)⁴⁵, Łokaczach (1783–1787)⁴⁶, Łucku, przy katedrze (1790)⁴⁷, Maciejowie (1783–1786)⁴⁸, Nowogródzie Wołyńskim (1783)⁴⁹, Połonnem (1788–1789)⁵⁰, Równem (1783–1786)⁵¹, Szpanowie (1783)⁵², Turzysku (1783–1793)⁵³ i Zaslawiu, misjonarze (1783–1789)⁵⁴. W chwili przejęcia tych ziem przez Rosję (1793) na obszarze późniejszej guberni wołyńskiej były 84 parafie, a więc zaledwie 14% z nich miało szkoły. Te same źródła dowodzą, że na Mińszczyźnie (w granicach guberni mińskiej) w latach 1783–1791 funkcjonowały szkoły elementarne w 6 parafiach, należących wówczas do diecezji wileńskiej. Działyły one w: Głębokim (1791)⁵⁵, Hłusku, bernardyni (1790)⁵⁶,

43 *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych, 1776–1793*, wyd. Teodor Wierzbicki (Warszawa, Kowalewski, 1908), 142–143.

44 *Ibidem*, 158–159; Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 119–120; Massalski, Kula, *Szkoły w wydziale wołyńskim i ukraińskim*, 64–65; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 144.

45 Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 20; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 162.

46 Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 121; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 163.

47 Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 120.

48 *Ibidem*, 21–22; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 164.

49 Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 130; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 196.

50 *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych*, 162–163; Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 125; Massalski, Kula, *Szkoły w wydziale wołyńskim i ukraińskim*, 64–65.

51 *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych*, 163–166; Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 126; Massalski, Kula, *Szkoły w wydziale wołyńskim i ukraińskim*, 64–65.

52 Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 126.

53 *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych*, 168; Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 128; Massalski, Kula, *Szkoły w wydziale wołyńskim i ukraińskim*, 64–65; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 164.

54 *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych*, 168–170; Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 130; Massalski, Kula, *Szkoły w wydziale wołyńskim i ukraińskim*, 64–65.

55 Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 206.

56 Jamrozek, Szablicka-Żak, *Szkoły w wydziale nowogródzkim*, 107; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 207.

Klecku (1783)⁵⁷, Nieświeżu (1791)⁵⁸, Radoszkowiczach (1790)⁵⁹ i Słucku, bernardyni (1791)⁶⁰.

Niewątpliwie powstanie tak wielu ośrodków kształcenia elementarnego po 1795 r. było efektem rozporządzenia ordynariusza wzywającego duchowieństwo do zakładania tego rodzaju szkółek. Różnicę w gęstości sieci szkółek pomiędzy parafiami leżącymi w guberni mińskiej i wołyńskiej należy tłumaczyć większą skłonnością duchowieństwa dawnej diecezji wileńskiej do zaangażowania się w tego rodzaju dzieła. Nakaz biskupa K. Cieciszowskiego był bowiem przypomnieniem i powtórzeniem poleceń bp. Ignacego Massalskiego z 1774 i 1777 r.⁶¹ Powściągliwość duchowieństwa wołyńskiego nie wynikała raczej z większego ubóstwa zarządzanych przez nich parafii i klasztorów w porównaniu do zasobności parafii i domów zakonnych na Mińszczyźnie, ale z powodu braku ugruntowanej tradycji zakładania przy parafiach i klasztorach szkół parafialnych. W XVIII stuleciu obserwujemy bowiem, że odbudowa zniszczonej sieci parafialnej następowała szybciej niż odbudowa sieci szkolnej⁶².

Właściwie wszystkie szkoły parafialne lub klasztorne utrzymywane były z funduszy plebańskich lub klasztornych dzięki decyzji rządów parafii i przełożonych zakonnych. Tylko dwie parafie, w Ratnym i Zadziewiu, posiadały oddzielny fundusz na utrzymanie nauczyciela⁶³. Z funduszu innowacyjnego ustanowionego w 1624 r. przez Zygmunta III Wazę dla parafii rateńskiej wydzielono 40 zł na pensję dla bakałarza. Jak donoszą plebanii w relacjach o stanie parafii, sumy te od 1737 r. nie były przekazywane przez radę miejską⁶⁴. W Zadziewiu fundator parafii bp Abraham Wojna, wileński biskup pomocniczy, w 1620 r. przeznaczył

57 *Ibidem*, 210.

58 Jamrózek, Szablicka-Żak, *Szkoły w wydziale nowogródzkim*, 107; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 217.

59 Jamrózek, Szablicka-Żak, *Szkoły w wydziale nowogródzkim*, 108; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 221.

60 Jamrózek, Szablicka-Żak, *Szkoły w wydziale nowogródzkim*, 108; Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 223.

61 Kasabuła, *Ignacy Massalski*, 564–567; Mizia, *Szkolnictwo parafialne*, 50–51.

62 Chachaj, *Łacińskie szkolnictwo parafialne*, 199–204.

63 Pleban klecki Michal Uhołowicz podał w raporcie sporządzonym 29 XII 1797 r., że nauczyciel szkoły parafialnej pobierał 300 zł rocznej pensji, na podstawie decyzji fundatora parafii. RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 458v. Jednak w późniejszych wizytacjach, dokładnie opisujących sumy kościelne oraz dochody beneficjalne, brakuje jakiegokolwiek wzmianki o obowiązku utrzymania z funduszu nauczyciela szkoły parafialnej. NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 333, 9v, 16v.

64 DAŻO, f. 90, op. 2, sp. 7, 105v; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 102.

na utrzymanie bakałarza pół włóki ziemi ornej⁶⁵. W trzech parafiach – w Duniłowiczach, Kazimierce i Klewaniu – fundatorzy nałożyli na plebanów obowiązek utrzymania szkoły, ale nie przewidzieli na to dodatkowych funduszy. Plebani mieli opłacać nauczycieli z sum uzyskanych z dóbr fundacyjnych. W Duniłowiczach fundator parafii i kościoła Jan Dymitrowicz Dołmat Isajkowski w 1624 r. nakazał plebanom utrzymywanie szkoły. Szkoła taka powstała dopiero w 1797 r.⁶⁶ Podobnie Albrycht Stanisław Radziwiłł w pochodzącym z 1629 r. akcie fundacji parafii w Kazimierce nakazywał plebanowi z funduszu plebańskiego utrzymać nauczyciela szkoły⁶⁷. W zapisie funduszowym parafii w Klewaniu „powiedziano, że pierwszy z kantorów (rektor scholi) obowiązany jest uczyć dzieci czytać, pisać i nauki chrześcijańskiej”⁶⁸. W Postawach na utrzymanie bakałarza Apoloni z Zenowiczów Biegańska, marszałkowa brasławska, legowała w testamencie 500 zł, z której roczny procent (35 zł) przyłączony został do uposażenia organisty (wynoszącego 120 zł), z obowiązkiem uczenia w szkole⁶⁹.

Co kierowało duchowieństwem, że tak licznie zaangażowali się w nauczanie dzieci przy parafiach i klasztorach? Niektórzy z nich w raportach wyjawili swoje motywacje. Poza wspomnianym wyżej posłuszeństwem wobec biskupa proszącego o zakładanie szkółek elementarnych, szczególnie przy klasztorach, przełożeni koreckich franciszkanów, mińskich dominikanów, horodyskich benedyktynów i mozyrskich bernardynów uzasadniali swoje zaangażowanie w kształcenie dzieci „pożytkiem krajowym” lub „publicznym”⁷⁰. Szkołki elementarne w Kamieniu Koszyrskim i Równem otwarto „dla wygody parafian”⁷¹. Organista uczył dzieci w Ratnem „z pobożności”⁷², komendarz w Hulewiczach

65 DAŻO, f. 90, op. 2, sp. 7, 425v; Ignacy Borejko Chodźko, *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 1: *Struktury parafialne*, opr. i wyd. Marian Radwan (Lublin: Towarzystwo Przyjaciół KUL, 1998), 105.

66 NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 242, 12; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 402–402v; Chodźko, *Diecezja mińska*, t. 1, 110; Józef W[eyssenhoff], „Duniłowicze”, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, t. 2 (Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego, 1881), 226.

67 DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 7, 556v, 577v–578; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 157.

68 DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 207, 42; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 356, 9, 14; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 168v.

69 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 168v, 373.

70 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 269v, 312v, 487v, 510v–511.

71 *Ibidem*, 111–111v, 151v.

72 *Ibidem*, 102.

„z miłosierdzia”⁷³, wikariusze z Tuczyzna, Łokaczy i Tuczyzna „z własnej ochoty”⁷⁴. Zapewne dla wielu świeckich podejmujących się nauczania dzieci był to sposób na zapewnienie sobie skromnego utrzymania⁷⁵.

Powody braku szkoły w parafii podało 18 plebanów. Niczym się one nie różniły od uzasadnień kierowanych do wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej lub wizytujących w tym czasie parafię dziekanów. Księża usprawiedliwiali się brakiem osobnego funduszu szkolnego lub szczupłością funduszu beneficjalnego. Tak uzasadniali brak szkoły księża: Jan Mikłaszewicz z Bereźnicy, Aleksander Kwiatkowski z Wiszenek, Wincenty Dobrowolski z Turzyska, Mateusz Dąbrowski z Nabrzuski, Jan Kulewicz z Hołobów, Antoni Chociwski z Swojczowa, Krzysztof Czubicki z Ostrówek, Adam Piotrowski z Przewał, Cyryl Kryliński OCarm. z Uszomierza i Józef Mikołaj Wessell z Łachwy⁷⁶. Marcin Iskierski ze Szpanowa napisał w raporcie, że przestał uczyć w 1796 r. z powodu starości i złego stanu zdrowia⁷⁷. Dla Kazimierza Mickiewicza SchP, plebana z Cimkowicz, usprawiedliwieniem dla braku zorganizowania nauczania w parafii był „niedostatek budynku szkolnego”⁷⁸, a dla Tomasza Zdebinskiego, plebana z Włodzimierza, funkcjonowanie w mieście publicznej szkoły prowadzonej przez bazylianów⁷⁹. Pleban z Kowla Janusz Jabłonowski napisał w raporcie, że na utrzymanie szkoły nie było osobnego funduszu. On jednak utrzymywał swoim kosztem nauczyciela, ale musiał z tego zrezygnować z powodu niechęci parafian do wysyłania dzieci na naukę⁸⁰. Plebani Karol Ziainiński z Lubomla, Tomasz Kuczwarowski z Ostropola i komendarz parafii św. Jana w Zasławiu Eliasz Świetliński OCarm. za powód braku nauczania w parafii podawali zniszczenie budynku szkolnego przez pożar⁸¹. Najwięcej przeszkód uzasadniających brak szkoły parafialnej widział pleban z Koroleszczewicz Franciszek Żukowski; pisał on: „Szkola parafialna być nie może, już to dla szczupłego funduszu, a bardziej że cała prawie parafia złożona jest z pospólstwa kmieciowego i że szkoły publiczne są blisko barzo, w Mińsku”⁸².

73 *Ibidem*, 104.

74 *Ibidem*, 45, 119v, 158v.

75 Litak, *Edukacja początkowa*, 180–182.

76 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 47a, 52v, 96v, 108v, 190v, 121v, 122, 129, 281, 509.

77 *Ibidem*, 155v.

78 *Ibidem*, 460v.

79 *Ibidem*, 117v.

80 *Ibidem*, 94v.

81 *Ibidem*, 134v, 207v, 265v.

82 *Ibidem*, 356.

Poza szkołami parafialnymi i zakonnymi naukę elementarną prowadzono również w klasach pierwszych szkół publicznych, zakonnych i akademickich, chociaż miały do nich trafiać dzieci, które posiadały już umiejętność czytania i pisania. Takich szkół w diecezji było 15: 7 w guberni wołyńskiej (Berdyczów – karmelitańska, Dąbrowica – pijarska, Lubar – bazylikańska, Łuck – akademicka, Międzyrzecz Korecki – pijarska, Włodzimierz – bazylikańska i Żytomierz – akademicka), a 8 w guberni mińskiej (Bobrujsk – akademicka, Łużki/Walerianów – pijarska, Mińsk – akademicka, Mozyrz – akademicka, Pińsk – akademicka, Postawy – akademicka i Słuck – akademicka)⁸³. W 8 miejscowościach, w których funkcjonowały szkoły publiczne, duchowieństwo prowadziło również nauczanie w szkołkach parafialnych i zakonnych. Miało to miejsce w: Bobrujsku (szkołka parafialna), Mińsku (szkołka szkoła parafialna, szkołki zakonne u bernardynów, dominikanów, franciszkanów konwentualnych i rochitów), Mozyrz (szkołka parafialna, szkołka zakonna u bernardynów), Pińsku (szkołka parafialna, szkołki zakonne u dominikanów, franciszkanów konwentualnych i karmelitów bosych), Postawach (szkołka parafialna, szkołka zakonna u bernardynów), Słucku (wspólna szkołka prowadzona przez parafię i bernardynów), Włodzimierzu (szkołka zakonna u dominikanów) i Żytomierzu (szkołka zakonna u bernardynów)⁸⁴.

Powstanie wielu nowych szkół elementarnych już po upadku Rzeczypospolitej okazało się zjawiskiem trwałym. Świadczy o tym chociażby raport o stanie szkół w guberni wołyńskiej sporządzony w 1804 r. przez Tadeusza Czackiego. Wykazał on, że w guberni wołyńskiej istniały wówczas 33 szkoły parafialne⁸⁵. Co na to wpłynęło? Po pierwsze ustawodawstwo państwowe przewidywało powstawanie w poszczególnych okręgach szkolnych szkolnictwa elementarnego. „Ustawa, czyli ogólne postanowienia” dotyczące Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego z 18 V 1803 r. wносиła, że będą zakładane szkoły parafialne „w takiej mierze, jak to możliwe, zgodnie z zasadami Oświecenia publicznego” (par. 37, rozdz. IV). Te ogólne zasady wymagały wydania szczegółowych przypisów, co okazało się zadaniem trudnym do przeprowadzenia. Tylko w guberniach południowych, podolskiej, kijowskiej i wołyńskiej, Główny Zarząd Szkół zatwierdził w 1807 r. projekt urządzenia Gimnazjum Wołyńskiego, w którym wiele miejsca poświęcono szkolnictwu parafialnemu.

83 *Ibidem*, 251–255v, 515–539.

84 *Ibidem*, 141v, 257, 294v, 312, 315, 323, 373, 389, 438, 455v, 466v, 484v, 493v, 495v, 504, 510v–511.

85 VUB, sygn. F2-KC 544, 15v.

Po drugie polscy działacze oświatowi zainteresowani byli oświatą ludu. Ich poglądy podzielało duchowieństwo, podobnie jak wielu właścicieli ziemskich, o czym świadczy stworzenie w diecezji łuckiej i podolskiej mechanizmu finansowania szkolnictwa elementarnego z prywatnych pieniędzy, kościelnych i właścicieli ziemskich (wiele z deklaracji pozostało na papierze)⁸⁶. W 1804 r. duchowieństwo diecezji kamienieckiej zobowiązało się przeznaczyć na ten cel 10% wszystkich beneficjów od dochodów wynoszących co najmniej 500 zł rocznie⁸⁷. Duchowieństwo diecezji łuckiej i żytomierskiej postanowiło utrzymać przy każdej parafii i klasztorze przynajmniej jedną szkołę. Pomoc w tym przedsięwzięciu deklarowali także ziemianie, którzy składali na ręce biskupa pisemne deklaracje o finansowaniu wskazanych szkół⁸⁸. Opowiedzenie się szlachty za programem zakładania szkół elementarnych, choć początkowo niemrawe, było wyrazem pokonania uprzedzenia uprzywilejowanego stanu do szkolnictwa elementarnego. Trzy dekady wcześniej niechęć szlachty litewskiej zniszczyła przecież starania duchowieństwa diecezji wileńskiej, inicjowane przez bp. I. Massalskiego, na rzecz rozwoju szkolnictwa parafialnego. Po trzecie wszystkie działania mające za cel stabilizację sieci szkół parafialnych: zapewnienie im trwałości funkcjonowania, dbałości o program nauczania, poddania się nadzorowi kościelnemu i pedagogicznemu, godziwego wynagradzania nauczycieli, przekonywania rodziców do konieczności kształcenia dzieci, także włościańskich, przyniosły w latach 20. XIX w. widoczne efekty.

Tylko w 17 przypadkach plebani lub przełożeni zakonni napisali, gdzie odbywały się zajęcia szkolne. O osobnym budynku szkolnym wspomniano w raportach z 10 parafii. Były one w: Borysowie (dek. borysowski), Cudnowie, Iwieńcu (franciszkanie konwentualni), Kamieniu, Kojdanowie, Krasnopolu, Łabuniu (karmelici trzewickowi), Mińsku, Niedźwiedzicy i Uzdzie⁸⁹. O wprowadzeniu zajęć w zabudowaniach klasztornych napisał przeor w Drui (dominikanie) i gwardian w Udziale

86 Ambros, *Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego*, 159–163; Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich*, 370–377; Kazimierz Kułakowski, „Ustawy dotyczące szkolnictwa w Rosji na przełomie XVIII i XIX w.”, *Studia Teologiczne (Białystok–Drohiczyn–Łomża)* 7 (1989): 57–60.

87 VUB, sygn. F2-KC 524, 29–30; Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich*, 381–382; Wawrzyniec Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii Podolskiej z rycinami i mappami*, t. 2 (Wilno: Józef Zawadzki, 1822), 67–69.

88 VUB, sygn. F2-KC 577, cz. 1 i 2.

89 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 218, 238v, 240–241, 294v, 298, 301v–302, 330v, 336, 360, 465.

(franciszkanie konwentualni)⁹⁰. W 3 miejscowościach nauczanie odbywało się w domach prywatnych: w Głębokim w domu organisty, w Torczyźnie w domu komendarza i Zadziewiu w budynku zajmowanym przez nauczyciela⁹¹. W zabudowaniach szpitalnych uczono dzieci w Miorach i Zasławiu (misjonarze)⁹². Może to świadczyć o tym, że większość szkół powstała tuż przed sporządzeniem raportu, a więc plebani i przełożeni zakonni nie zdoła jeszcze wystawić osobnych budynków dla tych instytucji. W takim przypadku zajęcia odbywały się w budynkach zastępczych: wynajętych domach, zabudowaniach kościelnych (organistówki, szpitale), klasztorach, plebaniach, domach zajmowanych przez niższe duchowieństwo lub służbę kościelną⁹³.

3. Uczniowie szkół elementarnych

Liczba uczniów kształcących się w szkołach elementarnych w czasach Komisji Edukacji Narodowej nie była imponująca. Badacze odnotowali ich wzrost dopiero po 1789 r., po przejściu nadzoru nad szkolnictwem parafialnym przez komisje cywilno-wojskowe. Przeciętnie w szkole parafialnej uczyło się wówczas 11,2 uczniów⁹⁴. W parafiach kresowych liczba uczniów była zapewne niższa⁹⁵. Czy w diecezji pińskiej, przy wzroście liczby szkół, zwiększyła się także liczba dzieci uczących się w szkołach parafialnych i zakonnych? Można to ustalić na podstawie omawianych raportów plebanów i przełożonych zakonnych. Na wstępie trzeba zaznaczyć, że tylko Antoni Mikułowski, administrator parafii w Zadziewiu, w dekanacie wilejskim w raporcie określił płeć uczniów. Podał on, że w miejscowej szkółce parafialnej uczyło się 10 dzieci włościańskich, w tym 4 dziewczynki. Znając realia epoki, w szkołach elementarnych przy parafiach uczyły się również dziewczęta, jednak na Litwie i na Rusi Koronnej, w przeciwieństwie do Małopolski i Wielkopolski, było to zjawisko niezwykle rzadkie⁹⁶. Można więc przyjąć, bez większego ryzyka, że w szkółkach

90 *Ibidem*, 381, 382v.

91 *Ibidem*, 45, 367v, 425v.

92 *Ibidem*, 209v–210, 378v.

93 Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 239; Litak, *Edukacja początkowa*, 172.

94 Litak, *Edukacja początkowa*, 190.

95 Chachaj, Łacińskie szkolnictwo parafialne, 237–238.

96 Małgorzata Janicka, *Edukacja kobiet na ziemiach polskich na przełomie XVIII i XIX wieku* (Warszawa, 2017), 54–55 (mps). W sporządzonym przez Teodora Wierzbowskiego spisie szkół parafialnych na Litwie praktycznie brakuje informacji o obecności w szkołach dziewcząt. Według tego spisu tylko w Czausach w szkole założonej

elementarnych w diecezji pińskiej naukę pobierali zasadniczo chłopcy. Dziewczęta edukowały się w pensjach prowadzonych przy klasztorach żeńskich.

W raportach plebanów i rządców klasztorów męskich odnajdujemy informacje o liczbie uczniów w 120 szkołkach elementarnych działających przy kościołach parafialnych i świątyniach nieparafialnych zakonów męskich (w 86% szkół tego typu). W 12 przypadkach nie podano liczby uczących się dzieci (w guberni wołyńskiej, w: Korytnicy, Kotelni, Lachowcach – dominikanie, Sielcu, Skórczach i Zasławiu – misjonarze; w guberni mińskiej, w: Borysowie, Drui – dominikanie, Prozorokach – franciszkanie, Rakowie – dominikanie, Dziśnie – franciszkanie konwentualni i Mozyrzcu – bernardyni)⁹⁷. Plebani w Mielnicy, Korostyszowie i Pohoście podali, że w ich szkołach uczyło się kilkanaście dzieci, a rządcy parafii w Korcu, Hulewiczach, Bobrujsku i Berezynie – kilkoro⁹⁸.

W poniższej tabeli przedstawiono liczbę dzieci uczęszczających do szkółek elementarnych działających przy świątyniach parafialnych i nieparafialnych kościołach zakonów męskich diecezji pińskiej, uporządkowaną zgodnie z podziałem administracyjnym diecezji. Do ogólnej liczby dzieci podanych przez plebanów i przełożonych zakonnych dodano uśrednioną liczbę dzieci w szkołach o niewiadomej liczbie uczniów; dla szkół, w których uczyło się kilkoro dzieci – 5, kilkunastu – 15; dla pozostałych szkół, w których nie podano żadnego określenia dla opisu wielkości grupy uczniowskiej, doliczono 11 osób (co zaznaczono w tabeli). Ponadto w tabeli umieszczono liczbę uczących się dzieci, utrzymywanych przez plebanów lub zakonników, a także liczbę dzieci z wywodzących się z poszczególnych stanów. Należy jednak pamiętać, że podział uczniów na dzieci należące do stanu szlacheckiego, mieszczańskiego czy chłopskiego podana była tylko w nielicznych przypadkach.

w 1790 r. uczyły się dziewczęta (informacja podana za Janem Markiem Giżyckim). Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, 204. Także w spisie szkół parafialnych w diecezji wileńskiej, sporządzonym przez ks. Jana Kurczewskiego, w czasach Komisji Edukacji Narodowej, dziewczęta wykazywane są prawie wyłącznie w pensjach prowadzonych przez zakony żeńskie oraz osoby prywatne. Poza tymi instytucjami dziewczęta uczyły się w szkołach parafialnych w Drui. Kurczewski, *Wiadomości o szkołach parafialnych*, 35, 36, 41, 44.

97 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 43, 127, 135v, 194v–195, 209v–210, 245, 310v, 336, 381, 385, 386v, 510v–511.

98 *Ibidem*, 100, 104, 263–264v, 358, 376, 383v, 438.

Tab. 2. Uczniowie szkół parafialnych i zakonnych (bez pensji żeńskich) w diecezji pińskiej (jesień 1797 r.)

Dekanat	Uczniowie szkół parafialnych i zakonnych				
	ogół uczniów	na utrzymaniu kościelnym	stan pochodzenia		
			szlachta	mieszczanie	chłopi
GUBERNIA WOŁYŃSKA					
oficjalat łucki					
łucki	72 (+11)	33	5		2
kowelski	60	16			
włodzimierski	57 (+22)	4	28	4	3
rówieński	62	20	18		
ostrogski	78 (+11)	14	19	15	
zasławski	112 (+11)	6	16		9
Razem	441 (+55)	93	86	19	14
oficjalat żytomierski					
żytomierski	36 (+11)	5		4	
nowogródwołyński	41				
owrucki	28	20			
radomyślański	51	3			
Razem	156 (+11)	28		4	
Razem gub. wołyńska	597 (+66)	121	86	23	14
GUBERNIA MIŃSKA					
oficjalat miński					
miński	242 (+11)	31	27	22	
borysowski	107 (+11)	6	7		2
ihumeński	22	10			
dziśnieński	107 (+33)	30	31	4	4
wilejski	185	16	21	4	57
bobrujski	39	19	36	3	
Razem	702 (+55)	112	122	33	63

Dekanat	Uczniowie szkół parafialnych i zakonnych				
	ogół uczniów	na utrzymaniu kościelnym	stan pochodzenia		
			szlachta	mieszczanie	chłopi
oficjalat nieświeski					
słucki	164	35	17		
piński	52	24	8		
mozyrski	22 (+11)	10	6		
Razem	238 (+11)	69	31		
Razem gub. mińska	940 (+66)	181	153	33	63
Razem diec. pińska	1537 (+132)	302	239	56	77

Źródło: RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 27–514.

W 140 szkołkach elementarnych działających przy kościołach parafialnych oraz nieparafialnych świątyniach zakonów męskich w diecezji pińskiej uczyło się 1669 dzieci, w znakomitej większości chłopców, w guberni wołyńskiej – 663, a w guberni mińskiej 1006. W przeważającej liczbie szkół naukę pobierało kilku lub kilkunastu uczniów (ok. 80% wszystkich szkół parafialnych i zakonnych). Biorąc pod uwagę tylko 120 szkółek elementarnych, dla których znana podano liczbę dzieci, w 26 uczyło się od 2 do 5 dzieci (22%), w 39 – od 6 do 10 (32%), w 27 – od 11 do 15 (23%), w 7 – od 16 do 20 (6%), w 11 – od 21 do 25 (9%), w 4 – od 26 do 30 (3%) oraz w 6 – powyżej 30 (5%). W guberni wołyńskiej powyżej 20 uczniów uczyło się w 7 szkołach (11% wszystkich szkół elementarnych, bez pensji żeńskich), a w guberni mińskiej w 14 (18%). W guberni wołyńskiej były to szkoły w: Korcu – franciszkanie konwentualni (22 dzieci), Kamieniu Koszyrskim – dominikanie (23), Radziechowach – augustianie (25), Międzyrzeczu Ostrogskim – franciszkanie konwentualni (25), Horodyszczu – karmelici trzewiczkowi (25), Łabuniu – karmelici trzewiczkowi (30) i Zasławiu – bernardyni (36)⁹⁹. W guberni mińskiej szkoły powyżej 20 osób znajdowały się w: Dziśnie (22 dzieci), Ilii (22), Głębokim – karmelici bosci (23), Hłusku – bernardyni (23), Kojdanowie (24), Iwieńcu – franciszkanie konwentualni (25), Dokszycach (28), Miadziole Nowym (29), Nieświeżu – bernardyni (29/30), Mikołajowie (31), Budzławiu – bernardyni (35), Niedźwiedzicy (40), Lachowiczach (50)

⁹⁹ *Ibidem*, 111–111v, 146–146v, 203–203v, 216, 218, 221v, 269.

i Świerzeniu (68)¹⁰⁰. Z tych obliczeń wynika, że przeciętnie w szkole elementarnej diecezji pińskiej jesienią 1797 r. uczyło się 11,9 uczniów, czyli niewiele więcej niż w latach przez trzecim rozbiorem (11,2 uczniów). Pod względem liczebności uczniów szkoły diecezji pińskiej nie różniły się od szkół funkcjonujących w czasach Komisji Edukacji Narodowej.

W 50 szkołach elementarnych określono pochodzenie stanowe dzieci (36% wszystkich szkółek elementarnych), ale w 13 z nich nie podano stanu (użyto określeń: dzieci „różnego stanu” lub „różnej kondycji”) oraz liczby dzieci należących do poszczególnych grup. W guberni wołyńskiej odnotowano jakąkolwiek informację o stanie pochodzenia dzieci w 18 szkołach (29% wszystkich szkół elementarnych w guberni), a guberni mińskiej w 32 (42% szkół elementarnych w guberni).

Z tych niepełnych informacji wynika, że w guberni wołyńskiej w 7 szkółkach uczyła się wyłącznie szlachta (Derażne, Kazimirka, Klewań, Kotelnia, Kustyń – bernardyni, Łuck – karmelici trzewickowi, Poryck¹⁰¹), a w 2 wyłącznie mieszczenie (Krzywina, Cudnow¹⁰²). W guberni mińskiej w 12 szkółkach naukę pobierali tylko synowie szlachty (Dubrowy, Głębokie – karmelici bosy, Horodyszczce – benedyktyni, Kimbarówka – cystersi, Mińsk – dominikanie, Mińsk – franciszkanie konwentualni, Mołodeczno – trynitarze, Nieśwież – dominikanie, Nieśwież – benedyktyni, Udział – franciszkanie konwentualni, Wołma, Zasław – dominikanie¹⁰³), a w 3 wyłącznie synowie włościan (Dołhinów, Lebiedziew, Zadziej¹⁰⁴). W pozostałych 26 szkołach dzieci wywodziły się z różnych stanów. W guberni wołyńskiej, poza wymienionymi już szkołami w Krzywini i Cudnowie, dzieci mieszczańskie uczęszczały do szkoły parafialnej lub zakonnej w: Brusilowie – kapucyni, Chodorowie – dominikanie, Łabuniu – karmelici trzewickowi, Międzyrzeczu Ostrogskim – franciszkanie konwentualni, Radziechowie – augustianie i Tuczynie¹⁰⁵. Dzieci chłopskie uczyły się w: Brusilowie – kapucyni, Czartorysku – dominikanie, Horodyszczu – karmelici trzewickowi, Łabuniu – karmelici trzewickowi, Międzyrzeczu Ostrogskim – franciszkanie konwentualni i Radziechowie – augustianie¹⁰⁶. W guberni mińskiej

100 *Ibidem*, 304v–305, 444–444v, 298v, 306v, 330v, 338v, 364, 390v, 395, 421, 429, 456v, 463, 465, 474.

101 *Ibidem*, 83v, 123v, 153–153v, 157, 168v, 177, 245.

102 *Ibidem*, 183v, 259.

103 *Ibidem*, 296, 309v, 312, 315, 332v, 382v, 390v, 433–433v, 468v, 470v, 487v, 512v.

104 *Ibidem*, 408–408v, 410v, 425v.

105 *Ibidem*, 203–203v, 146–146v, 158v, 218, 286v, 289.

106 *Ibidem*, 74v, 146–146v, 203–203v, 216, 218, 286v.

dzieci mieszczan uczęszczały do szkółek elementarnych w: Głębokim, Hłusku – bernardyni, Mińsku, Nieświeżu – bernardyni, Rakowie – dominikanie, Starym Miadziolu – karmelici bosy i Stołpcach – dominikanie¹⁰⁷, a dzieci kmiecie, poza wspomnianymi szkołami w Dołhinowie, Lebedziewie i Zadziewiu, w: Chełchle, Głębokim, Ilii, Korzeniu, Krasnymiole i Kurzeńcu¹⁰⁸. W zawartych w raportach mocno niepełnych informacji o stanie pochodzenia dzieci wynika, że jesienią 1797 r. w szkołach elementarnych diecezji pińskiej uczyło się 239 dzieci wywodzących się z rodzin szlacheckich, 56 – mieszczańskich, a 77 chłopskich (z tych zaledwie 14 w guberni wołyńskiej). Widoczną tendencją do przewagi uczniów pochodzenia szlacheckiego nad wywodzącymi się z stanów mieszczańskiego i włościańskiego potwierdza wspomniany już raport Tadeusza Czackiego sporządzony w 1804 r. dla guberni wołyńskiej. Według niego na Wołyniu uczyło się wówczas 476 uczniów, z których 274 było synami szlacheckimi (58%), 111 mieszczańskimi (23%), a 91 chłopskimi (19%).

Cześć dzieci uczęszczających do szkółek elementarnych pozostawała na utrzymaniu plebanów lub zakonów. Zwykle zamieszkiwali oni w budynkach plebańskich lub klasztorach oraz otrzymywali wyżywienie i odzienie. Zazwyczaj były to sieroty lub dzieci z ubogich rodzin. Często angażowano je do pomocy w kościele i posługi na plebanii lub w klasztorze. Z funkcjonujących w diecezji pińskiej, jesienią 1797 r. 140 szkółek elementarnych (nie wliczając w to pensji żeńskich) w 57 uczyły się takie dzieci (41% z wszystkich szkółek); w 26 edukowano dzieci wyłącznie utrzymywane przez plebanów lub zakonników, w guberni wołyńskiej w 10 (Kazimirka, Kisielin – karmelici trzewiczekowi, Kodnia – augustianie, Kustyń – bernardyni, Łuck – bernardyni, Łuck – dominikanie, Narodycze – augustianie, Niewirków – franciszkanie konwentualni, Ostróg – karmelici, Warkowicze – dominikanie¹⁰⁹), w guberni mińskiej w 15 (Dubrowy, Dżisna – franciszkanie konwentualni, Horodyszczce – benedyktyni, Karolin – bernardyni, Kimbarówka – cystersi, Kleck – dominikanie, Mińsk – dominikanie, Mińsk – franciszkanie konwentualni, Mińsk – rochici, Mozyrz, Nieśwież – benedyktyni, Nieśwież – dominikanie, Pińsk – dominikanie, Słuck – bernardyni, Zasław – dominikanie¹¹⁰). Sieroty i dzieci z ubogich rodzin utrzymywano i edukowano w 13 parafiach zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne, 21 parafiach erygowanych przy kościołach zakonnych oraz przy 23 nieparafialnych

107 *Ibidem*, 294v, 310v, 311v, 367v, 430v, 444–444v, 510v–511.

108 *Ibidem*, 340v, 367v, 395, 396v–397, 403v–404, 414.

109 *Ibidem*, 70v–71, 79v, 157, 174, 177, 191v, 197, 246v, 276–276v.

110 *Ibidem*, 309v, 312, 315, 323, 332v, 386v, 466v, 468v, 470v, 478, 487v, 493v, 498, 504, 512v.

kościółach zakonnych. W 26 szkółkach byli to chłopcy z rodzin szlacheckich, w pozostałych 31 szkółkach nie określono pochodzenia stanowego uczniów. Z dużą dozą pewności domniemywać należy, że i oni należeli do uprzywilejowanego stanu, choć zdarzało się również, że na darmowym utrzymaniu i edukacji były dzieci chłopskie (w Czartorysku dominikanie utrzymywali 3 dzieci, 1 stanu szlacheckiego, 2 włościańskiego¹¹¹). Z darmowego wykształcenia i edukacji korzystało w diecezji pińskiej 302 uczniów (18% wszystkich uczniów szkółek elementarnych w diecezji), w guberni wołyńskiej – 121, w guberni mińskiej – 181.

Duchowieństwo, szczególnie zakonne, zobowiązując się do przyjmowania na plebanię i do klasztorów, utrzymania i edukacji elementarnej sierot i dzieci z rodzin ubogich, podejmowało ważną dla społeczności katolickiej rolę. Dawało możliwość dzieciom pozbawionym wsparcia rodziny prowadzenia godnej egzystencji i uzyskania podstawowego wykształcenia umożliwiającego samodzielne życie.

4. Nauczyciele szkół elementarnych

W relacjach dotyczących stanu parafii i klasztorów umieszczono również informacje o osobach zaangażowanych w proces kształcenia dzieci – nauczycieli, duchownych i świeckich oraz duchownych nadzorujących działalność wychowawczą i edukacyjną. Ze 140 szkół elementarnych funkcjonujących przy kościołach parafialnych oraz nieparafialnych kościołach zakonnych informacje takie posiadamy dla 125 placówek (89%). Nauczycieli świeckich, niebędących organistami, nazywano „dyrektorami”¹¹², a duchownych – „profesorami”. Tylko Jana Głogowskiego, nauczyciela świeckiego w szkole prowadzonej przy kościele dominikanów w Kamieniu Koszyrskim, określono mianem „profesora”¹¹³. Również tylko raz nauczyciela świeckiego w Zadziewiu, Pawła Mąsowicza, skarbnika żmudzkiego, nazwano „bakałarzem”. Na podstawie informacji znajdujących w raportach nie można ustalić imion i nazwisk 29 nauczycieli. Znane są natomiast wszystkie nazwiska duchownych dozorujących działalność wychowawczą i edukacyjną. Prowadziło ją 6 plebanów (Miadzioł Nowy, Mozyrz, Nieśwież, Postawy, Świerżeń, Zabłocie)¹¹⁴, 4 wikariuszy

111 *Ibidem*, 74v.

112 W czasach Komisji Edukacji Narodowej powszechnie używano tego terminu do określenia nauczyciela szkoły parafialnej. Litak, *Edukacja początkowa*, 153.

113 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 111–111v.

114 *Ibidem*, 118v, 306v, 373, 421, 46vv, 474, 504.

(Dołhinów, Maciejów, Mińsk, Ostróg)¹¹⁵ i 3 kaznodziei klasztornych (Druja – bernardyni, Zasław – bernardyni, Zasław – dominikanie)¹¹⁶. Poza imionami i nazwiskami nauczycieli lub dozorujących, tylko w jednym przypadku zaznaczono dodatkową informację odnoszącą się do pełnionych w szkole, parafii lub klasztorze funkcji. Dyrektorem szkoły elementarnej utrzymywanej przez bernardynów w Karolinie k. Pińska był Antoni Leszczyński, mający 17 lat¹¹⁷. Sporządzający raporty odnotowali także w opisie 49 szkół sposób wynagradzania nauczycieli (36% szkół), o czym będzie poniżej mowa.

W poniższej tabeli podano liczbę nauczycieli w 125 szkołach elementarnych diecezji pińskiej, uporządkowaną zgodnie z podziałem dekanalnym diecezji oraz rodzajem określenia nauczycieli użytego przez sporządzających raporty.

Tab. 3. Nauczyciele w szkołach parafialnych i zakonnych (bez pensji żeńskich) w diecezji pińskiej (jesienią 1797 r.)

Dekanat	Nauczyciele początkowych szkół parafialnych i zakonnych								
	świeccy			duchowni					R.
	org.	dyr.	R.	pleb.	n. d.	zak.	kler.	R.	
GUBERNIA WOŁYŃSKA									
oficjalat łucki									
łucki	2	3	5	1	2	4		7	12
kowelski	1	2	3		2	1		3	6
włodzimierski	1	1	2		4	3	1	8	10
rówieński	1	2	3		2	2		4	7
ostrogski	1	2	3	1		3	2	6	9
zasławski		5	5			1		1	6
	6	15	21	2	10	14	3	29	50
oficjalat żytomierski									
żytomierski		2	2			3		3	5
nowogród wołyński	1	2	3		1	2		3	6
owrucki		3	3			2		2	5

115 *Ibidem*, 106, 182v, 294v, 408–408v.

116 *Ibidem*, 221v, 332, 381.

117 *Ibidem*, 498.

Dekanat	Nauczyciele początkowych szkół parafialnych i zakonnych								
	świeccy			duchowni					R.
	org.	dyr.	R.	pleb.	n. d.	zak.	kler.	R.	
radomyślański		2	2	1		1		2	4
Razem	1	9	10	1	1	8		10	20
Razem gubernia wołyńska	7	24	31	3	11	22	3	39	70
GUBERNIA MIŃSKA									
oficjalat miński									
miński		12	12	1		1		2	14
borysowski		7	7		1	2		3	10
ihumeński		2	2				1	1	3
dziśnieński	4	4	8			4		4	12
wilejski		11	11			3		3	14
bobrujski	1	2	3		1	2		3	6
Razem	5	38	43	1	2	12	1	16	59
oficjalat nieświeski									
słucki		3	3	1		4		5	8
piński		2	2			5	1	6	8
mozyrski		2	2			1		1	3
Razem		7	7	1		10	1	12	19
Razem gubernia mińska	5	45	50	2	2	22	2	28	78
Razem diecezja pińska	12	69	81	5	13	44	5	67	148

org. – organiści, dyr. – dyrektorzy/nauczyciele, pleb. – plebani, n. d. – niższe duchowieństwo diecezjalne, zak. – zakonnicy, kler. – klerycy, R. – razem

Źródło: RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 27–514

W 125 szkołach elementarnych diecezji pińskiej wychowaniem i nauczaniem dzieci zajmowało się 148 osób, 70 w guberni wołyńskiej i 78 w guberni mińskiej.

Tak jak w okresie staropolskim w większości szkółek elementarnych uczył 1 nauczyciel. Liczniejszy personel nauczający był tylko w 16 szkołach parafialnych i zakonnych (13% szkół dla których mamy dane o nauczycielach). Gdy porównuje się liczbę nauczycieli z liczbą uczniów,

można zauważyć, że wielkość szkoły nie była wystarczającym kryterium zatrudnienia 2 lub więcej nauczycieli. W Świerżeniu 68 uczniów uczył 1 nauczyciel, w Lachowiczach 50 uczniów – 2 nauczycieli, w Niedźwiedzi-
cy 40 uczniów – 1 nauczyciel, w Zasławiu u bernardynów 36 uczniów –
1 nauczyciel, w Budślawiu u bernardynów – 1 nauczyciel, w Mikołajowie
31 uczniów – 1 nauczyciel, w Łabuniu u karmelitów i Nieświeżu u ber-
nardynów 30 uczniów po 1 nauczycielu¹¹⁸. Najliczniejszą, 4-osobową
grupę stanowili nauczyciele franciszkańskiej szkole zakonnej („szkoła
świecka”) w Międzyrzeczu Ostrojskim. Szkołą kierował prefekt Adrian
Kaliszkowski; profesorem klasy 2 był diakon Michał Szkodziński, kla-
sy 1 – kleryk Łukasz Ilnicki, a języka rosyjskiego uczył kleryk Ludwik
Stefański¹¹⁹. Trzech nauczycieli uczyło w szkole parafialnej prowadzonej
przez franciszkanów w Serafinie oraz szkołach zakonnych trynitarzy
w Łucku i augustianów w Radziechowie. W Serafinie regensem i dyrek-
torem szkoły był Franciszek Bychowiec z Bieńkowa, który uczył także
początków – czytania i pisania po polsku i rosyjsku oraz geometrii; fran-
ciszkanin Feliks Janiszewski parał się nauką języków łacińskiego i nie-
mieckiego, a metrem muzyki był Jakub Szostak¹²⁰. W szkole trynitarzy
łuckich, powiększonej „z wyraźnego rozrządzenia bp. K. Cieciszowskie-
go, dyrektorem był świecki nauczyciel, któremu władze zakonne dodały
do pomocy trynitarzy Karola Zubrzyckiego i Tadeusza Kołaczyńskiego¹²¹.
W szkole utrzymywanej przez augustianów w Radziechowach nauczycie-
lami było 2 augustianów: Bazyli Zachariasiewicz (języki niemiecki i fran-
cuski) i Szymon Rantuski (rachunki i nauka charakteru) oraz bazyliński
kleryk Melchior Werczyński (języki łaciński i rosyjski)¹²². W 12 szkołach
uczyło 2 nauczycieli. Zatrudniano ich w: Czartorysku u dominikanów,
Berezdowie u marianów, Dokszycach, Hłusku u bernardynów, Horodysz-
czu u benedyktynów, Iwieńcu u franciszkanów, Klewaniu, Korcu u fran-
ciszkanów, Lachowiczach, Łucku u dominikanów, Mielnicy i Skórczach¹²³.

Ze stanu duchownego wywodziło się 67 nauczycieli (45%), a 81 było
osobami świeckimi (55%). Wśród tych ostatnich 12 było organistami
(7 w guberni wołyńskiej, 5 guberni mińskiej), a pozostałych 69 osób
zatrudniono jako dyrektorów szkółek. Niewielka liczba organistów (8%
z wszystkich znanych nauczycieli) zatrudnionych do nauczania dzieci

118 *Ibidem*, 218, 221v, 304v–305, 306v, 429, 456v, 463, 465, 474.

119 *Ibidem*, 203–203v.

120 *Ibidem*, 448–449.

121 *Ibidem*, 86–86v.

122 *Ibidem*, 146–146v.

123 *Ibidem*, 43, 74v, 79v, 100, 168v, 266v, 269, 330v, 338v, 444–444v, 463v, 487v.

świadczy o zaniku staropolskiego modelu nauczyciela szkółek elementarnych, bowiem do czasu Komisji Edukacji Narodowej organicy stanowili najliczniejszą grupą wśród uczących¹²⁴. Ponieważ piszący raporty nie określili kwalifikacji nauczycieli, nie wiemy, ilu z pozostałych świeckich pedagogów należało do grupy zawodowych nauczycieli. Takim mianem określamy osoby, które swoje życie wiązały z nauczaniem w szkole i były do tego przygotowane przez uzyskanie przynajmniej ogólnego wykształcenia, a być może nawet ukończenia seminarium nauczycielskiego¹²⁵. Biorąc jednak pod uwagę, że duża część szkółek elementarnych diecezji pińskiej powstała dopiero po upadku Rzeczypospolitej, w odpowiedzi na polecenie bp. K. Cieciszowskiego, nauczycielami zostawali ci, którzy mieli wystarczające umiejętności i „będąc pod ręką”, mogli podjąć się takiego zadania¹²⁶.

Księża diecezjalni stanowili niewielką grupę uczących. Nauką dzieci zajmowało się 5 plebanów (Wincenty Supiński z Lachowicz, Dymitr Reszczyński z Krzywina, Grzegorz Jodki z Dubrowa, Józef Godlewski z Korostyszowa, Józef Jasnogórski z Nieświcza)¹²⁷ oraz 5 wikariuszy (Antoni Berezowski z Tuczyzna, Bazyli Kostkiewicz z Sielca, Jan Janiewicz z Nowogrodu Wołyńskiego, Jan Krotkiewicz z Łokacz, Piotr Sawicki z Derażnego)¹²⁸, 3 komendarzy (Antoni Marczewski z Hulewicz, Marcin Ołędzki z Torczyzna, Zachariasz Stabniewicz z Korytnicy)¹²⁹, 2 altarzystów (Bazyli Góra z Dokszyc, Eustachy Lwowicz z Mielnicy¹³⁰), 2 rezydentów (Stefan Ostadziewski ze Skórcz, Ignacy Sadowski z Hłuska)¹³¹ i prepozyt szpitala (Antoni Korwin Krasieński z Porycka)¹³². Stanowili oni zaledwie 12% wszystkich uczących w diecezji pińskiej oraz 27% nauczycieli

124 Litak, *Edukacja początkowa*, 160–162.

125 Mizia, *Szkolnictwo parafialne*, 132–133; Litak, *Edukacja początkowa*, 157–158.

126 Przed powstaniem listopadowym, po trzech latach wysiłku działaczy oświatowych i polskiego społeczeństwa stworzenia stabilnego systemu szkół parafialnych większość nauczycieli na Ziemach Zabrzanych żyła w nędzy. Niewielka pensja, nie zawsze otrzymana, nie wystarczała na godziwe utrzymanie. Dlatego zazwyczaj nauczycielami szkół parafialnych zostawali młodzieńcy na początku swojej kariery zawodowej, traktując nauczanie w szkole jako zajęcie tymczasowe. Zapewne tak samo musiało być przed reformą szkolnictwa, przeprowadzoną w 1803 r. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich*, 392–393; Szczepaniak, *Szkoły parafialne na Podolu*, 302–306.

127 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 50v, 183v, 283v, 309v, 463.

128 *Ibidem*, 119v, 127, 153–153v, 158v, 261v.

129 *Ibidem*, 45, 104, 135v.

130 *Ibidem*, 100, 338v.

131 *Ibidem*, 43, 444–444v.

132 *Ibidem*, 123v.

duchownych. Pozostałych 49 należało do zakonów; po 10 do dominikanów i franciszkanów konwentualnych, 9 do bernardynów, 3 do benedyktynów, 4 augustianów, 3 karmelitów bosych, 2 do trynitarzy i po 1 do bartroszków, bazylianów (obrz. łacińskiego), cystersów, kapucynów, karmelitów trzewickowych, marianów i misjonarzy. Zakonnicy uczyli także w 4 szkołach działających przy parafiach zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne. W Klewaniu, niezależnie od nauczyciela świeckiego uczącego dzieci stanu miejskiego, o. Paweł Kuczewski OSBM (obrz. łacińskiego), opłacany przez proboszcza Michała Skirniewskiego, uczył 6 sierot ze „szlachetnej młodzieży”, utrzymywanych na plebanii¹³³. W Mielnicy z własnej woli dwaj altarzyści „zatrudniali się edukacją”; jednym z nich był o. Arnolf Broczkowski OFMConv.¹³⁴ W Mińsku o. Mateusz Marcinkiewicz OCD, mający „szczególną inspekcję” nad uczniami w szkółce parafialnej, uczył łaciny 2 chłopców pochodzenia szlacheckiego¹³⁵. Szczególna sytuacja zaistniała w Nieświeżu. Po spaleniu się budynku szkolnego miejscowy pleban Józefa Katenbringa, mający dozór nad szkołą, zdecydował o połączeniu szkoły parafialnej ze szkołą zakonną bernardynów. Placówką tą zarządzał i uczył dzieci o. Justus Szymulewicz OFMBern., a pleban zachował dla siebie dozór nad szkołą¹³⁶.

Informacje o środkach utrzymania nauczycieli odnotowano w 50 raportach o stanie parafii lub klasztoru, przy którym nie erygowano okręgu parafialnego (36% szkół). Większość z nich napisali duchowni należący do diecezji; 7 relacji sporządzili plebani parafii zakonnych, a 4 przełożeni nieparafialnych kościołów zakonnych. Brak adnotacji o sposobie finansowania szkoły, co sprowadzało się w większości przypadków do zapłaty za nauczanie, sugeruje, że nauczyciele duchowni, księża diecezjalni i zakonnicy, uczyli z obowiązku duszpasterskiego i obywatelskiego, do którego odwołał się biskup w swojej prośbie o zakładanie szkółek elementarnych¹³⁷. Za wyjątek należy uznać pensję otrzymywaną przez

133 *Ibidem*, 168v.

134 *Ibidem*, 100.

135 *Ibidem*, 294v.

136 *Ibidem*, 456v, 474.

137 Do tej pory nie natrafiono na pisemne polecenia bp. K. Cieciszowskiego dotyczące zakładania szkółek parafialnych. Istnienie nakazu biskupiego potwierdzają jedynie zapisy plebanów i przełożonych zakonnych, mówiące o utrzymywaniu przy parafii lub klasztorze szkółek na polecenie ordynariusza. Bp K. Cieciszowski tak pisał 23 VII 1803 r. do Tadeusza Czackiego o swoich staraniach dotyczących szkolnictwa parafialnego: „Szkółek parafialnych widziałem zawsze konieczną potrzebę, a użytek z zaprowadzonych bardzo znakomity. Od momentu zatem, w którym objąłem urząd diecezji łuckiej, wszelkich sposobów użyłem, by przy każdym kościele świeckim i zakonnym była utrzymywana szkoła. Instrukcja przeze mnie dziekanom dana miała i ten punkt,

duchownych. Zdarzało się to tylko wówczas, gdy był najęty do pracy nauczycielskiej przez plebana lub przełożonego zakonnego. Duchowni najmowani do pracy pedagogicznej byli zatem zawodowymi nauczycielami, utrzymującymi się nie z beneficjum kościelnego, ale z pracy w szkole. Tak było w Hłusku, gdzie bernardyni zatrudnili w swojej szkole ks. Ignacego Sadowskiego jako prefekta i nauczyciela II i III klasy, opłacanego przez rodziców uczniów¹³⁸. Nauczyciele świeccy za naukę w szkole byli wynagradzani przez plebanów, przełożonych zakonnych, rodziców, właścicieli ziemskich lub pobierali opłatę z funduszu kościelnego z tytułu posługi organisty lub kantora. Wynagrodzeniem za naukę mogła być pensja, dochody fundacyjne, akcydensy (opłaty okazyjne), użytkowanie ziemi ornej, sadu i ogrodu, opłaty uczniowskie, legaty pieniężne i naturalia¹³⁹. Najliczniejszą grupę nauczycieli, o których wynagrodzeniu wspomniano w raportach, stanowili pedagodzy zatrudnieni w szkołach parafialnych nadzorowanych przez duchowieństwo diecezjalne; tak było w 31 miejscowościach (Berezyna, Białogródka, Borysów, Chożów, Dołhinów, Hajna, Ikażń, Ilia, Iwieniec, Kamień, Klewań, Kojdanów, Kołki, Kurzeniec, Krasnesioło, Lachowicze, Lebidziew, Łohiszyn, Maciejów, Mińsk, Niedźwiedzica, Nowogród Wołyński, Ostróg, Pohost, Połonne, Radoszkowicze, Tajkury, Torczyn, Uzda, Wieledniki, Wołma)¹⁴⁰. Zwykle oprócz pensji otrzymywali oni od proboszcza także wyżywienie. W 8 parafiach dyrektora szkoły zatrudniali przełożeni zakonni (Chotajewicze – dominikanie, Druja – bernardyni, Duniłowicze – dominikanie, Kamień Koszyrski – dominikanie, Karolin – bernardyni, Korzec – franciszkanie konwentualni, Łabuń – karmelici, Olewsk – karmelici trzewickowi)¹⁴¹. W 5 parafiach nauczycieli opłacali rodzice (Hłusk – bernardyni, Korzec, Krasnopol, Mikołajów, Serafin – franciszkanie¹⁴²), w kolejnych 3 parafiach byli oni opłacani przez rodziców i plebana (Miadzioł Nowy, Miory, Kotelnia¹⁴³). W Chołchle nauczyciel Tadeusz Rzewuski sam się utrzymywał,

aby dziekani w czasie swoich wizyt szkołę parafialną odwiedzali, o sposobie dawania nauk i postępowania z uczniami wiadomość zasięgali, plebanów zaś obowiązkiem jest przysyłać do kancelarii mojej w końcu roku raporta, tak o ilości uczniów, tak też o obiektach nauk, które w tej szkole były dawane". VUB, sygn. KC577, 58.

138 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 444–444v.

139 Litak, *Edukacja początkowa*, 176–182.

140 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 45, 58v, 106, 168v, 182v, 186, 211, 214, 261, 273v, 294v, 296, 298, 300, 301v–302, 336, 344, 358, 360, 374, 376, 395, 400, 403v–404, 408, 410v, 414, 418v, 463, 465, 482v.

141 *Ibidem*, 111–111v, 218, 269, 279, 348v, 392, 435v, 498.

142 *Ibidem*, 238v, 264–264v, 304v–305, 444–444v, 448–449.

143 *Ibidem*, 245, 378v, 421.

ale dostawał od parafian za naukę 5 dzieci 50 zł i sypkę zbożową od rodziców¹⁴⁴. W Brusilowie, w parafii prowadzonej przez kapucynów, za naukę 20 chłopców nauczyciel Karol Gałęcki otrzymywał od Tadeusz Czackiego, starosty nowogródzkiego i właściciela miasteczka pensję (21 rb) i ordynację (zboża różnego 19 i pół korca, wieprza karmnego, 75 fur drewna na opał i dom do zamieszkania)¹⁴⁵.

5. Program nauczania

W szkołach elementarnych diecezji pińskiej obowiązywały różne programy nauczania. Mimo podjętych w czasach stanisławowskich prób ujednoczenia nauczania podstawowego w całym kraju do chwili upadku Rzeczypospolitej społeczeństwo nie przekonało się do konieczności wdrożenia we wszystkich szkołach elementarnych jednego programu wychowawczego i naukowego. Powszechnie akceptowano odziedziczoną po przodkach wizję szkoły początkowej, w której przede wszystkim chłopcy mieli się nauczyć czytania i pisania, ministrantury i katechizmu, a niektórzy zdolniejsi, wywodzący się z stanu szlacheckiego, także początków łaciny, otwierającej możliwość dalszej edukacji. W niektórych większych szkołach parafialnych, szczególnie miejskich, nauka łaciny prowadzona była na podstawie wzorców zaczerpniętych ze szkolnictwa humanistycznego. Z dużą rezerwą traktowano natomiast program proponowany przez działaczy Komisji Edukacji Narodowej, tym bardziej że i on sam podlegał zmianom. W opublikowanym w 1774 r. „Przepisie dla szkół parafialnych” bp Ignacy Massalski zalecał w tych szkołach naukę czytania i pisania po polsku oraz rachunków prowadzoną dla dzieci wszystkich stanów¹⁴⁶. W wydanych na zlecenie prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego w 1780 r. „Przepisie dla szkół parafialnych” do poprzedniego programu dodano naukę moralną, katechizm, rachunki, język łaciński i niemiecki¹⁴⁷. W „Ustawach Komisji Edukacji Narodowej” z 1783 r., opracowanych przez Kazimierza Narbutta i Grzegorza Piramowicza, zmieniono profil szkół elementarnych. Miały one mieć charakter szkół zawodowych, oddzielnych dla dzieci miejskich – o pro-

144 *Ibidem*, 396v–397.

145 *Ibidem*, 286v.

146 *Przepis dla szkół parafialnych, 1774*, w: *Ustawodawstwo szkolne czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, zebrał, wstępem i przypisami opatrzył Józef Lewicki (Kraków: M. Arct, 1925), 18–21.

147 Tadeusz Mizia, „Przepisy dla szkół parafialnych z 1780 roku”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 7 (1964): 26, 28–34.

filu rzemieślniczym – i dzieci wiejskich – o profilu rolniczym. Poza nauką katechizmu, czytania i pisania miano w nich przekazywać dzieciom informacje przydatne w życiu codziennym i pracy zawodowej¹⁴⁸. Wszystkie te pomysły ostatecznie urealniły w 1789 r. przepisy Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych dla Litwy i Korony. Propagowany przez nie program szkół parafialnych sprowadzał się na Litwie do nauki czytania i pisania po polsku, a w Koronie także do liczenia. Był to program minimalny, który można było rozszerzyć, bowiem w ustawach określono, że w szkołach parafialnych ma być dawana „przynajmniej początkowa nauka”¹⁴⁹.

Zapewne części duchowieństwa i zawodowym pedagogom znany był polecany przez urzędników szkolnych elementarz dla szkół parafialnych przygotowany przez członków Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, wydany w drukarni Szkoły Głównej Koronnej w 1785 i 1792 r. Składał się on z czterech części: nauki pisania i czytania, katechizmu, nauki obyczajowej i nauki rachunków; po ostatniej części dodano tekst ministrantury¹⁵⁰. Pierwsza część elementarza była autorstwa Onufrego Kopczyńskiego, druga – dziełem wspólnym członków Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, zaaprobowanym przez biskupów, trzecia – Grzegorza Piramowicza, a ostatnia – Andrzeja Gawrońskiego¹⁵¹. W elementarzu znalazły się treści, które miały stanowić zasadniczą część programu nauczania w szkołach parafialnych. Po raz pierwszy w Polsce w elementarzu potraktowano łącznie naukę pisania i czytania („nauka czytania z pomocą pisania”). Uczeń rozpoczynał naukę od pisania całych wyrazów, a sylabizowanie dotyczyło

148 *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie roku 1783*, wyd. Stanisław Sobieski (Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1872), 104.

149 *Kommisye porządkowe cywilno-wojskowe województw, ziem i powiatów w Koronie*, nr CXIII, pkt 9; *Kommisye woiewódzkie i powiatowe w Wielkim Xięstwie Litewskim*, nr CIX, pkt 8, w *Volumina Legum*, t. 9 (Kraków: Akademia Umiejętności, 1889), 142, 156; Tadeusz Mizia, „Komisje porządkowe cywilno-wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu Czteroletniego”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 6 (1963): 46.

150 *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych, zawierający I. Naukę pisania i czytania. II. Katechizm. III. Naukę obyczajową. IV. Naukę rachunków. Pierwszy raz wydany* (Kraków: Szkoła Główna Koronna, 1785).

151 Zygmunt Kukulski, „Od wydawcy”, w: *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych z roku 1785*, wyd. Zygmunt Kukulski (Lublin: Gebethner i Wolf, 1930), VII–XV; Czesław Majorek, „Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej w aspekcie rozwiązań dydaktycznych”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 16 (1973): 133; Agnieszka Wałęga, „Autorki podręczników szkolnych Komisji Edukacji Narodowej. Próba zarysu portretu zbiorowego”, *Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej* 3 (2014): 176–177.

ich, a nie szeregu niemających znaczenia sylab¹⁵². W części katechizmowej uczniowie poznawali podstawowe prawdy wiary prezentowane w formie szeregu pytań i odpowiedzi. Tekst katechizmu rozpoczynał się znakiem krzyża świętego i obejmował podstawowe artykuły wiary, zwane dzisiaj małym katechizmem (*Skład apostołski*, 10 przykazań Bożych, uczynki miłosierdzia co do duszy i co do ciała, 7 sakramentów, 5 warunków dobrej spowiedzi, 5 przykazań kościelnych, *Ojcze nasz...*, *Zdrowaś Maryjo...*, główne prawdy wiary). W nauce obyczajowej przekazywano dzieciom podstawowe zasady życia chrześcijańskiego w duchu utylitarnym, dzieląc je na 6 nauk o powinnościach. Poznawały więc dzieci uzasadnione biblijnie obowiązki względem: rodziców, nauki i wprawiania się do pracy, nauczycieli, innych uczniów i bliźnich, prawdy, samego siebie, koniecznej wstrzeźliwości (ochrona przed pijaństwem) oraz Boga¹⁵³. W najobszerniejszej części czwartej – o nauce rachunków – określono zakres nauczania arytmetyki. Rozpoczynano ją od poznania liczb i ich nazw (do 9 tysięcy), zasady czterech działań (przy mnożeniu poznawano pieniądze oraz miary wagi, długości, objętości i powierzchni), na końcu dochodzono do reguły trzech¹⁵⁴. Choć proponowana metoda nauczania została później odrzucona, a nauczaniu arytmetyki przypisywano przede wszystkim znaczenie utylitarne, to elementarz upowszechniał poglądy o konieczności jej uczenia również ze względu na przydatność w rozwoju umysłu i charakterów uczniów¹⁵⁵.

To, czego uczono w szkole parafialnej lub zakonnej, zależało od poglądów duchowieństwa, właścicieli wsi i miasteczek, przygotowania nauczyciela i potrzeb środowiskowych. Informacje zawarte w omawianych raportach dają możliwość poznania zakresu nauczania w funkcjonujących jesienią 1797 r. szkołach elementarnych diecezji pińskiej.

Zazwyczaj krótkie informacje o programie nauczania w szkołach elementarnych znajdujemy w 119 raportach sporządzonych przez plebanów i zakonnych przełożonych; brakuje ich dla 21 placówek edukacji podstawowej. Nic nie napisali o naukach dawanych w nadzorowanych przez siebie szkółkach plebani, gwardiani i przeorzy z: Berezyny – dekanat

152 Stanisław Zarański, *Zarys dziejów nauki czytania w celu zawiązania dydaktyki narodowej i reformy elementarza* (Kraków: Księgarnia Wydawnictwa Dzieł Tanich i Pożytecznych, 1868), 31, 39–48; Majorek, *Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej*, 134–137.

153 *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych*, 1–54 (druga numeracja); Majorek, *Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej*, 133–134.

154 *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych*, 55–220 (druga numeracja); Majorek, *Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej*, 137–138.

155 Zofia Iwaskiewiczowa, *Nauczanie arytmetyki w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* (Lwów: Książnica Polska, 1923), 29–31, 33–36.

ihumeński, Berezyny (bernardyni) – dekanat borysowski, Bobrujska, Chożowa, Głębokiego, Karolina (bernardyni), Kisielina (karmelici bosci), Kodni (augustianie), Korytnicy, Mikołajowa, Mińska (franciszkanie konwentualni), Niewirkowa (franciszkanie konwentualni), Nowogrodu Wołyńskiego, Olewska (karmelici trzewiczkowi), Ostroga (karmelici trzewiczkowi), Rakowa (dominikanie), Ratna, Świerzenia, Tajkur, Zadziewia, Zasławia – parafii św. Józefa (misjonarze)¹⁵⁶. Przyjąć należy, że w tych szkołach, tak jak w pozostałych, uczono przynajmniej czytać i pisać, ale pominiemy je w dalszych obliczeniach.

Nie wiemy, czy to, co napisali plebani i przełożeni zakonni o programie nauczania, pokrywało się z rzeczywistością. Sądzić jednak należy, że składający raport raczej opisali stan faktyczny lub pominęli jakieś informacje. Nie mieli potrzeby „retuszowania” rzeczywistości, bo nie stawiano im żadnych pod tym względem wymagań. Nie podlegali także wówczas rygorom wizytacji szkolnych, tak ze strony państwa, jak ze strony władz kościelnych.

We wszystkich 119 szkołach dzieci uczyły się czytać i pisać, ale w 27 placówkach (23%) nauka sprowadzała się tylko do poznania tych umiejętności. Rachunki (liczby) poznawali uczniowie w 63 szkołach parafialnych i zakonnych (53%). Katechizm (nauka chrześcijańska) miał być przedmiotem nauczania w 50 szkołach (42%), a nauka moralna (obowiązki chrześcijańskie) w 22 (18%). O ile wprowadzona do szkół parafialnych przez Komisję Edukacji Narodowej nauka moralna mogła być nauczana w tak niewielkiej liczbie szkół, o tyle trudno przypuścić, że tylko w 50 szkołach uczniowie uczyli się katechizmu. Mogło być jednak tak, że w sprawozdaniach nie odnotowano nauki katechizmu prowadzonej przez plebana w kościele, a jedynie zajęcia odbywające w ramach nauczania szkolnego.

Jeśli uznamy, że pełny program do szkół elementarnych, zgodnie z elementarzem, obejmował naukę pisania i czytania, katechizmu i nauki moralnej oraz rachunków, to realizowano go w 21 (18%) szkołach diecezji pińskiej¹⁵⁷.

Widoczne jest także trzymanie się przez duchowieństwo zasady, że szkoła elementarna, przeznaczona z zasady dla dzieci szlacheckich, powinna przygotowywać do nauki w szkołach wyżej zorganizowanych. Świadczy o tym prowadzenie w aż 47 placówkach nauczania języka łacińskiego (39%).

156 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 102, 135v, 174, 179, 186, 209v–210, 246v, 261, 279, 304v–305, 306v, 310v, 315, 350v, 358, 367v, 418v, 425v, 438, 481v, 498.

157 Pleban w Połonnem wprost napisał, że w szkole uczy się zgodnie z programem komisji cywilno-wojskowych. RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 21l.

Stosunkowo szybką reakcją na zmianę przynależności państwowej było wprowadzenie do szkół nauki języka rosyjskiego. Uczono pisać i czytać po rosyjsku w 43 (36%) zakładach, choć w większość zaznaczono, że uczono początków języka. Zważywszy na brak nauczycieli znających język rosyjski uczyli zapewne ci, którzy w mniejszym lub większym stopniu praktycznie poznali język zaborcy¹⁵⁸.

Rzadziej nauczano innych języków obcych. Języka niemieckiego uczono w 4 szkołach (Annopol – karmelici trzewickowi, Horodyszczce – benedyktyni, Mołodeczno – trynitarze, Radziechów – augustianie)¹⁵⁹, a języka francuskiego w 2 (Kamień Koszyrski – dominikanie, Radziechów – augustianie¹⁶⁰). Najprawdopodobniej w tych przypadkach powodem udzielania lekcji była znajomość wymienionych języków przez świeckich dyrektorów lub zakonników.

W 5 szkołach nauczano muzyki, gry na instrumentach i śpiewu (Głębokie – karmelici bosci, Stary Miadzioł – karmelici bosci, Pińsk – franciszkanie konwentualni, Serafin – franciszkanie konwentualni, Zasław – dek. miński)¹⁶¹.

W 9 szkołach parafialnych i zakonnych program był rozbudowany o przedmioty, których zazwyczaj uczono w szkołach średnich (historia święta Starego i Nowego Testamentu, historia, geografia, geometria, rysunek, a nawet greka). W Dokszycach uczono geografii, historii¹⁶², Horyńgradzie – historii świętej Starego i Nowego Testamentu¹⁶³, Kamieniu Koszyrskim (dominikanie) – historii i geografii¹⁶⁴, Klewaniu – historii świętej i historii powszechnej¹⁶⁵, Łucku (trynitarze) – geografii i historii politycznej¹⁶⁶, Mołodecznie (trynitarze) – historii krajowej, geometrii i geografii¹⁶⁷, a w Porycku prepozyt szpitala Antoni Korwin Krasieński dawał lekcje z „początku greki”¹⁶⁸.

158 Pleban w Kowlu zaznaczył, że języka rosyjskiego będzie się w szkole uczyć od 1798 r. z powodu braku nauczyciela znającego ten język. RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 151; Janina Wołczuk, „Zakonnicy jako nauczyciele języka rosyjskiego w szkołach Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1787–1832”, *Roczniki Humanistyczne* 36/7 (1988): 94–96.

159 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 146v, 192v, 433–433v, 487v.

160 *Ibidem*, 111–111v, 146v.

161 *Ibidem*, 307v, 390v, 448v–449, 485v, 430v.

162 *Ibidem*, 338v.

163 *Ibidem*, 164v–165.

164 *Ibidem*, 111–111v.

165 *Ibidem*, 168v.

166 *Ibidem*, 86–86v.

167 *Ibidem*, 433–433v.

168 *Ibidem*, 123v.

W 5 szkołach uczniowie zostali podzieleni na grupy (klasy), w zależności od stopnia zaawansowania w nauce. Tak było w Horyńgrodzie i Ostrogu, w szkołach zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne, w Międzyrzeczu Ostrogskim i Serafinie, zakładach funkcjonujących przy klasztorach franciszkanów konwentualnych oraz Hłusku, szkole bernardyńskiej. W Horyńgrodzie, Ostrogu i Międzyrzeczu Ostrogskim nauczanie odbywało się w 2 grupach, w Serafinie w 3. W Hłusku program podzielony był na 3 klasy, ale być może ze względu na małą liczbę uczniów w jednej z klas jesienią 1797 r. zajęcia w klasie II i III odbywały się łącznie. W Horyńgrodzie do szkoły uczęszczało wówczas 13 uczniów. W I klasie uczniowie uczyli się czytania i pisania po polsku i rosyjsku, w II klasie – języka polskiego z „gramatyki pijarskiej” Onufrego Kopczyńskiego, historii świętej Starego i Nowego Testamentu, nauki moralnej i arytmetyki¹⁶⁹. W Ostrogu w szkole parafialnej zapisanych było 23 dzieci, w klasie I – 12, w klasie II – 11. Uczniowie klasy I uczyli się czytania i pisania po polsku, a uczniowie starsi – początków gramatyki i rachunków¹⁷⁰. W „szkole świeckiej” przy klasztorze franciszkanów w Międzyrzeczu Ostrogskim uczyło się 25 dzieci, w klasie I 12, w klasie II – 13. Piszący raport gwardian Piotr Bankowski OFMConv nie zaznaczył, jakich przedmiotów uczono w poszczególnych klasach, ale należy sądzić, że w klasie I uczono czytania i pisania po polsku i rosyjsku (był nauczyciel tegoż języka), a w klasie II – gramatyki i rachunków¹⁷¹. W Serafinie, w szkole prowadzonej przez franciszkanów konwentualnych, 16 uczniów podzielono na 3 grupy: w klasie początkowej – 7, w klasie I – 5, w klasie II – 4. W klasie początkowej uczono: czytania i pisania po polsku i rosyjsku, katechizmu, początków arytmetyki i „formowania charakterów polskiego i ruskiego”; w klasie I: deklinacji, koniugacji, ortografii – „na gramatyce”, początków arytmetyki oraz „formowania charakteru polskiego i ruskiego”, w klasie II: j. łacińskiego, historii Rosji, „formowania charakteru ruskiego i polskiego”, arytmetyki, początków geometrii, rysunków, j. niemieckiego oraz muzyki¹⁷². Do szkoły przy klasztorze bernardynów w Hłusku uczęszczało 23 uczniów, w klasie I – 15, w klasie II – 8. W klasie I uczono: początków łaciny, j. polskiego „z gramatyki pijarskiej”, nauki moralnej, nauki chrześcijańskiej (katechizmu), początków „liczby”, czytania i pisania po polsku i rosyjsku oraz geografii; w klasie II i III uczono: historii pierwszych monarchii,

169 *Ibidem*, 164v–165.

170 *Ibidem*, 182v.

171 *Ibidem*, 203–203v.

172 *Ibidem*, 433–433v.
Ibidem, 448–448v.

geometrii, geografii, początków wymowy, j. łacińskiego, j. rosyjskiego, j. francuskiego i początków rysunku¹⁷³.

6. Pensje zakonne

Jak wcześniej wspomniano, w szkółkach elementarnych funkcjonujących przy parafiach i klasztorach męskich kształcili się przede wszystkim chłopcy. Powszechnym sposobem na zapewnienie odpowiedniego dziewczętom, szczególnie ze stanu szlacheckiego, wychowania i wykształcenia było oddanie ich pensjonatu (szkoły) istniejących przy żeńskich klasztorach. Działalność wychowawcza i edukacyjna dziewcząt była jednym z najważniejszych zadań zakonów żeńskich¹⁷⁴. Mimo utyskiwań nad słabym poziomem prowadzonych przez siostry placówek cieszyły się one popularnością, a rodzice chętnie powierzali wychowanie i edukację swoich córek siostrom zakonnym¹⁷⁵. Trzeba także pamiętać, że w przeciwieństwie do krajów zachodniej Europy mieszkańcy Rzeczypospolitej, łącznie z elitami, aż do czasów oświecenia nie interesowali się nauczaniem dziewcząt. Jeśli już wysyłali córki na edukację do klasztorów, to oczekiwali od sióstr zakonnych przygotowania ich do pobożnego, chrześcijańskiego życia oraz praktycznego prowadzenia domu¹⁷⁶. Celem edukacji dziewcząt było również przekazanie im zasad, jakimi powinny się kierować w podejmowaniu obowiązków żony i matki, a także kształtowania cech charakteru, których oczekiwano względem kobiet (poza pobożnością były to wstydlivość, skromność, małomówność i uległość małżonkom)¹⁷⁷. Od czasu fundacji – jak pisał wizytator brygidek łuckich – siostry „utrzymywały zawsze edukacją młodych panienek, tak córek obywatelskich, jako i niższego stanu i sierot bez braku, ucząc one poznania prawd religii świętej katolickiej, i ugruntowania się w niej,

173 *Ibidem*, 444–444v.

174 Zakony traktowały prowadzenie działalności wychowawczej i edukacyjnej jako swoją powinność względem społeczeństwa, ale także jako jeden ze sposobów rekrutacji do klasztoru. Anna Szylar, „Wychowanie dobre i z młodości ćwiczone”. *Wzorce osobowe uczennic szkół klasztornych w XVII i XVIII wieku*, w *Wzorce osobowe w dawnej literaturze i kulturze polskiej*, red. Bernadetta M. Puchalska-Dąbrowska, Elżbieta A. Jurkowska (Białystok: Wydawnictwo Literacko-Naukowe „Prymat”, 2018), 195–214.

175 Roman Pelczar, „Klasztory żeńskie w Polsce w XVI–XVIII w. Problematyka i perspektywy badawcze”, *Nasza Przeszłość* 98 (1998): 96.

176 Litak, *Edukacja początkowa*, 232–233.

177 Jaśmina Korczak-Siedlecka, „Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 58 (2014): 49–71.

zaszczerpienia cnoty, i uformowania obyczajów, tudzież czytać, pisać, i robót różnych ręcznych¹⁷⁸.

W guberni wołyńskiej pensję dla dziewcząt miały brygidki łuckie¹⁷⁹, a w guberni mińskiej w Mińsku – benedyktyнки¹⁸⁰ i bernardynki¹⁸¹, w Kimbarówce – cysterki¹⁸², w Mozyrzu – mariawitki¹⁸³, w Nieświeżu – benedyktyнки¹⁸⁴, w Pińsku – mariawitki¹⁸⁵.

178 DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, 816v.

179 Klasztor ten powstał dzięki wieloletnim staraniom Izabeli z Uchańskich Siemaszkowej, kasztelanowej braclawskiej. Powstanie klasztoru stało się możliwe po ofiarowaniu 12 III 1624 r. brygidkom przez Albrychta Stanisława Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego, łuckiej rezydencji leżącej na terenie dolnego zamku, wraz dużym placem. Małgorzata Borkowska, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 3: *Wielkie Księstwo Litewskie i Ziemia Ruskie Korony Polskiej* (Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2008), 299; Wołyński [Jan Marek Giżycki], „Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej)”, *Nova Polonia Sacra* 1 (1928): 146–147.

180 Klasztor benedyktynek mińskich ufundował Wojciech Sielawa, kanonik wileński i pleban drewieński i nieświecki (dokumenty fundacyjne z lat 1630, 1631, 1632 i 4 V 1633). Fundację potwierdził 14 VII 1633 r. król Władysław IV. Ignacy Borejko Chodźko, *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 2: *Struktury zakonne* (Lublin: Towarzystwo Przyjaciół KUL, 1998), 213.

181 Klasztor bernardynek w Mińsku powstał ufundował w 1633 r. wojewoda trocki Aleksander Słuska. Wiesław Murawiec, *Mińsk, Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. Hieronim Eugeniusz (Kałwaria Zebrzydowska: Wydawnictwo Calvarianum, 1985), 532–533.

182 Po erygowaniu ok. 1711 r. klasztoru męskiego w Kimbarówce (w Dolinie Anielskiej) k. Mozyrza na prośbę szlachty powiatu mozyrskiego o. Benedykt Różański rozpoczął zbieranie funduszy koniecznych do fundacji klasztoru żeńskiego. Zebrawszy je, uzyskał 23 IV 1744 r. zgodę papieża Benedykta XIV na budowę klasztoru oraz dokument konfirmacyjny wystawiony 1 VI 1744 r. przez bp. łuckiego Franciszka Antoniego Kobielskiego. Zapewne po okrzepnięciu fundacji, a na pewno przed 1771 r., siostry zaczęły przyjmować do klasztoru konwiktorki i prowadzić dla nich szkołę. Marek Gozdawa [Jan Marek Giżycki], „Kimbarówka”, *Kwartalnik Litewski* 4 (1910): 28, 34–36, 39; Rafał Witkowski, „Klasztor cysterek w Kimbarówce”, w: *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. Andrzej M. Wyrwa, Antoni Kiełbasa, Józef Swastek (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004), 890–991, 905.

183 Dom zakonny i oratorium mariawitek w Mozyrzu ufundował Gedeon Jeleński, kasztelan nowogródzki (zm. 1798). RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 514.

184 Klasztor benedyktynek w Nieświeżu powstał z fundacji księcia Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” i jego żony Elżbiety Eufemii z Wiśniowieckich. Starania rozpoczęte w 1582 r. zostały uwieńczone spisaniem 2 XII 1590 r. aktu fundacji, zatwierdzonego przez króla Zygmunta III 14 XII tegoż roku. Tadeusz Biernatowicz, „Kościół i klasztor benedyktynek w Nieświeżu”, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2, red. Jan Ostrowski (Kraków: Wydawnictwo Text, 1996), 127.

185 Klasztor i kaplicę mariawitek w Pińsku ufundował 24 XI 1746 r. kanonik piltyński i proboszcz parafii św. Szczepana w Wilnie Józef Stefan Turczynowicz. Zgodnie ze swoją regułą siostry opiekowały się sierotami i ubogimi dziewczętami, dając im utrzymanie

We wszystkich tych klasztorach uczyło się 122 dziewcząt: 49 u brygidek łuckich¹⁸⁶, 25 u benedyktynek nieświeskich¹⁸⁷, 22 u bernardynek mińskich¹⁸⁸, 12 u benedyktynek mińskich¹⁸⁹, 9 u cystersek w Kimbarówce¹⁹⁰ i 5 u mariawitek w Pińsku¹⁹¹. Przełożona klasztoru mariawitek w Mozyrzu nie podała liczby uczennic, ale najprawdopodobniej w tym ubogim klasztorze nie było więcej dziewczynek na utrzymaniu niż 5, podobnie jak w domu tego samego zgromadzenia w Pińsku¹⁹². W porównaniu do chłopców uczących się w szkołach parafialnych i zakonnych było to o 13 razy mniej. Zasadniczo wszystkie te dziewczęta przebywały w wymienionych klasztorach. Tylko 12 uczennic, mieszanek Łucka, dochodziło z domów lub stacji na zajęcia prowadzone w klasztorze brygidek. Do XVIII wieku wychowywano i edukowano dziewczęta zamieszkałe w klasztorach. Dopiero w czasach stanisławowskich pojawiły się uczennice dochodzące na edukację klasztorną z zewnątrz. Stało się to w tym momencie, kiedy zakres nauczania w klasztorach żeńskich zaczął się upodabniać do nauki w szkołach parafialnych i publicznych¹⁹³.

Pochodzenie stanowe określono w przypadku 80 uczennic wychowywanych przez brygidki łuckie, benedyktyнки i bernardynki mińskie, cysterki z Doliny Anielskiej. Wszystkie one pochodziły z szlacheckich rodzin. Należy do nich doliczyć również sieroty szlacheckie utrzymywane przez mariawitki w Mozyrzu. Przełożone zakonne z klasztorów mariawitek w Pińsku i benedyktynek w Nieświeżu nie określiły pochodzenia swoich podopiecznych. Także przeorysza brygidek w Łucku nie napisała, jakiego stanu są dziewczęta dochodzące z miasta na edukację.

We wszystkich 7 klasztorach siostry z miłosierdzia utrzymywały sieroty szlacheckie i dziewczęta z ubogich rodzin. Tylko takie dziewczęta przebywały i były edukowane w klasztorach: benedyktynek w Mińsku (12 dziewcząt), cystersek w Kimbarówce (9) oraz mariawitek w Mozyrzu

i wykształcenie. RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 499; Katarzyna Kolendo-Korczak, „Kaplica i klasztor Kongregacji *Mariae Vitae* (mariawitek) w Pińsku”, w: *Kościoly i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, t. 3, red. Dorota Piramidowicz (Kraków, Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016), 177.

186 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 90v.

187 *Ibidem*, 475v–476.

188 *Ibidem*, 328.

189 *Ibidem*, 325.

190 *Ibidem*, 513v.

191 *Ibidem*, 499v.

192 *Ibidem*, 514.

193 Anna Szylar, „Idealny wychowawca w klasztornej szkole żeńskiej w okresie potrydenckim do początków XIX wieku”, *Pedagogia Christiana* 2/30 (2012): 13–14.

(brak liczby) i Pińsku (5). W pozostałych 3 klasztorach poza dziewczętami utrzymywanymi przez rodziców lub krewnych znajdowały się także osierocone i ubogie uczennice. Brygidki w Łucku utrzymywały 18 takich dziewcząt, bernardynki w Mińsku – 12, a benedyktyнки w Nieświeżu nie podały ich liczby. W klasztorach, w których podano liczbę dziewcząt utrzymywanych przez siostry, było 56 dziewczynek.

Niewielkie wzmianki o programie nauczania poczynione w raportach jednoznacznie wskazują, że edukacja w tychże klasztorach była taka sama, jak w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Ksieni klasztoru brygidek w Łucku Teresa Lubieniecka napisała, że „panienki świeckie” uczyły się „początków religii św., gruntowania się w niej, nabywania cnoty, formowania obyczajów, czytać, pisać językiem krajowym, przy tym różnych robót ręcznych”¹⁹⁴. Przeorysza cystersek z Kimbarówki Humbelina Jerliczówna odnotowała, że „nauki dla tych [panien] dają się początkowe czytania [i] pisanie, arytmetyki; haftowania, tamburowania, i różnego wyszywania”¹⁹⁵. Magdalena Nowicka starsza siostra mariawitek z Mozyrzu, na końcu krótkich „wiadomości” o domu podała, że „klasztor przyjmuje dziatwę szlachecką, ale ubogą, onychże w klasztoru żywi, odziewa i uczy różnych robót, jako to: czytać, pisać, szyć, tamburować, i wszystko co należy do stanu ich panińskiego, coby było z chwałą Boga i z pożytkiem zbawiennym”¹⁹⁶. Takie same informacje powtórzyły również pozostałe przełożone: Wiktoria Galińska, dożywotna ksieni benedyktynek mińskich¹⁹⁷, Eufemia Szaniawska, ksieni benedyktynek nieświeskich¹⁹⁸, i Anna Kozłowska, starsza siostra mariawitek z Pińska¹⁹⁹.

Wychowanie i nauczanie dziewcząt odbywało się pod kierownictwem wyznaczonej przez władze zakonne siostry zwanej „mistrzynią panien świeckich”. Zapewne i tak było w przypadku opisywanych klasztorów. Tylko ksieni z Kimbarówki napisała, że urząd ten pełni Mechtylda Kunciewiczówna (profesja 1785 r.)²⁰⁰. Ksieni brygidek łuckich w „wiadomościach” przesłanych na życzenie urzędników petersburskich podała, że w klasztorze pensją zajmowała się „światła zakonnica”, której pomagały 4 inne siostry²⁰¹. Na podstawie wizytacji z lata 1796 i 1802 znamy nazwiska

194 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 90v.

195 *Ibidem*, 513v.

196 *Ibidem*, 514.

197 *Ibidem*, 324.

198 *Ibidem*, 476.

199 *Ibidem*, 499v.

200 *Ibidem*, 513v; Borkowska, *Leksykon zakonnicy polskich*, 44.

201 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 90v.

3 siostr, określanych tam jako „nauczycielki panien świeckich”. Były to: Anna Choynecka (ur. 1752), Joanna Kamińska (ur. 1747) i Tekla Złotnicka (ur. 1757)²⁰². Przy przekazywaniu niektórych umiejętności siostry zatrudniały także szlachcianki „umiejąca wiele robót”²⁰³.

Podsumowanie

Mimo formalnego podporządkowania szkolnictwa elementarnego na Ziemiach Zabrzanych rosyjskim urządóm państwowym aż do reformy systemu edukacyjnego wprowadzonej w 1803 r. szkoły te nie były kontrolowane przez władze państwowe. Funkcjonowały one na podstawie dawnego prawa polskiego lub zgodnie z dawną tradycją akceptowaną przez organizatorów tychże szkół i rodziców posyłających do nich dzieci. Jedyną instytucją nadzorującą były władze kościelne, które zbierały informacje o stanie szkolnictwa oraz starały się wpływać na plebanów i władze zakonne, by podejmowały się one organizowania szkół elementarnych przy parafiach i klasztorach.

Jesienią 1797 r. w diecezji pińskiej funkcjonowało 147 szkółek parafialnych lub zakonnych. Szkoły te zorganizowano w 120 miejscowościach (72% z 166 miejscowości, w których istniała świątynia parafialna lub zakonna nieparafialna), w guberni wołyńskiej w 77 miejscowościach kościelnych (64% z 89 takich miejscowości), a w guberni mińskiej w 63 miejscowościach (82% z 77 takich miejscowości). Zdecydowanie więcej szkół działało w guberni mińskiej, wchodzącej uprzednio w skład diecezji wileńskiej, w której działalność oświatowa bp. I. Massalskiego w czasie Komisji Edukacji Narodowej pozostawiła znaczne ślady w mentalności duchownych i wiernych. Na Wołyniu i Kijowszczyźnie, ziemiach często niszczonej przez wojny i rebelie, tradycja prowadzenia szkół w parafiach i przy klasztorach była zdecydowanie mniejsza. W porównaniu do stanu szkolnictwa elementarnego w ostatnich latach niepodległości Rzeczypospolitej liczba szkół znacznie wzrosła. Należy jednak pamiętać, że raporty z 1797 r. odnotowują każdą formę prowadzonego nauczania. W czasach Komisji Edukacji Narodowej nauczanie w klasztorach sierot i dzieci z ubogich rodzin, a także nauka według starych wzorców prowadzona przez duchowieństwo parafialne lub organistów uznawane byłoby za nauczanie prywatne, nie szkołę formalną. Ponadto w tym okresie nie prowadzono regularnej wizytacji szkół elementarnych. Te odbywały się

202 DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 213b, 451v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, 820v–821.

203 RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, 90v.

niejako przy okazji wizyt w szkołach wydziałowych i podwydziałowych. Bywało również, że wizytatorzy nie odwiedzali szkół parafialnych, ale odnotowywali w protokołach informacje o nich, uzyskane od osób trzecich. Stąd spis szkół parafialnych we wschodnich powiatach Litwy i Rusi Koronnej sporządzony na podstawie tego typu dokumentów zapewne nie był kompletny.

W 140 szkołkach elementarnych rządcy parafii lub przełożeni zakonnicy odnotowali w raportach liczbę dzieci uczących się w szkołach. Jesienią 1797 r. w diecezji pińskiej uczyło się 1669 dzieci, w znakomitej większości chłopców (w guberni wołyńskiej – 663, a w guberni mińskiej 1006). Do większości szkół uczęszczało kilku lub kilkunastu uczniów. Przeciętnie w szkole elementarnej diecezji pińskiej uczyło się wówczas 11,9 uczniów, czyli niewiele więcej niż w latach poprzedzających trzeci rozbiór Polski (wówczas średnio na szkołę przypadało 11,2 uczniów).

W 50 szkołach elementarnych odniesiono się do pochodzenia stanowego uczniów (w 36% wszystkich szkół elementarnych), ale w 13 z nich nie określono stanu, przestając tylko na stwierdzeniu, że dzieci pochodziły z „różnego stanu” lub były „różnej kondycji”. W pozostałych 37 zakładach 239 uczniów wywodziło się z rodzin szlacheckich, 56 – mieszczańskich, 77 – chłopskich (z tych zaledwie 14 uczyło się w guberni wołyńskiej). Sugeruje to przetrwanie tendencji przewagi uczniów pochodzenia szlacheckiego nad wywodzącymi się ze stanów mieszczańskiego i włościańskiego, obserwowanej w szkolnictwie kresowym w czasach stanisławowskich.

Ze 140 szkół elementarnych funkcjonujących wówczas przy kościołach parafialnych oraz nieparafialnych kościołach zakonnych informacje o uczących odnotowano w opisie 125 placówek (89%). Wychowaniem i nauczaniem w nich zajmowało się 148 osób – 70 w guberni wołyńskiej i 78 w guberni mińskiej. Do stanu duchownego należało 67 nauczycieli, w większości zakonników (45%), a osobami świeckimi było 81 pedagogów (55%). Informacje o środkach utrzymania nauczycieli odnotowano w 50 raportach (36% szkół). Duchowni z reguły nie byli wynagradzani za pracę, uczyli bowiem z obowiązku duszpasterskiego i obywatelskiego, do którego odwołał się biskup, prosząc ich o zakładanie szkółek elementarnych. Nauczyciele świeccy za naukę w szkole byli wynagradzani przez plebanów, przełożonych zakonnych, rodziców, właścicieli ziemskich lub pobierali opłatę z funduszu kościelnego z tytułu posługi organisty lub kantora. Wynagrodzeniem za naukę mogła być pensja, dochody fundacyjne, akcydensy (opłaty okazyjne), użytkowanie ziemi ornej, sadu i ogrodu, opłaty uczniowskie, legaty pieniężne i naturalia.

Chociaż w czasach stanisławowskich prób ujednoczenia nauczania podstawowego w całym kraju, do chwili upadku Rzeczypospolitej społeczeństwo nie przekonało się do konieczności wdrożenia we wszystkich szkołach elementarnych jednego programu wychowawczego i naukowego. Powszechnie akceptowano odziedziczoną po przodkach wizję szkoły początkowej, w której przede wszystkim chłopcy mieli się nauczyć czytania i pisania, ministrantury i katechizmu, a niektórzy zdolniejsi, wywodzący się z stanu szlacheckiego, także początków łaciny, otwierającej możliwość dalszej edukacji. Jeśli uznamy, że pełny program nauczania w szkołach elementarnych miał się pokrywać z rozkładem materiału w elementarzu Komisji Edukacji Narodowej, to w szkole dzieci winny uczyć się: pisania i czytania, rachowania oraz katechizmu i powinności moralnych. Taki program realizowano zaledwie w 21 szkołach diecezji pińskiej (18%). Widoczne jest także trzymanie się przez duchowieństwo zasady, że szkoła elementarna, przeznaczona z zasady dla dzieci szlacheckich, powinna przygotowywać do nauki w szkołach wyżej zorganizowanych. Świadczy o tym prowadzenie w aż w 47 placówkach nauczania języka łacińskiego (39%). Stosunkowo szybką reakcją na zmianę przynależności państwowej było wprowadzenie do szkół nauki języka rosyjskiego. Uczono pisać i czytać po rosyjsku w 43 (36%) zakładach, choć w większości przypadków zaznaczono, że uczono początków języka. Zważywszy na brak nauczycieli znających język rosyjski uczyli zapewne ci, którzy w mniejszym lub większym stopniu praktycznie poznali język zaborcy.

W guberni wołyńskiej pensję dla dziewcząt prowadzono przy 7 klasztorach żeńskich, w których edukowało się 122 dziewcząt. Niewielkie wzmianki o programie nauczania poczynione w raportach jednoznacznie wskazują, że edukacja w tychże klasztorach była taka sama, jak w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

Bibliografia

Źródła niedrukowane

- Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (VUB), sygn. F2-DC 34, Rezolucye, odezwy y opinie do Rządu, Kommissyi Edukacyi Pybliczney od roku 1797.
- Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (VUB), sygn. F2-KC 524, Rapporta Wizytatora Szkół Guberniy Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej, Taynego Konsyliarza Czackiego – Roku 1804.
- Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (VUB), sygn. F2-KC 544, Instrukcja szczególna dla wizytatora szkół gubernii wołyńskiej i podolskiej na rok 1824.

- Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (VUB), sygn. F2-KC 577, cz. 1 i 2, Fundusze na Szkoły Parafialne w Gubernij Wołyńskiej – Roku 1803.
- Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO), sygn. f. 90, op. 1, sp. 207, Opisanie Stanu Kościoła Klewańskiego, tak Duchownego iako Ekonomicznego podane w czasie Wizyty [...] w Roku Tysiąc siedmset dziewięćdziesiąt dziewiętym.
- Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO), sygn. f. 90, op. 1, sp. 213b, Wizyty Jeneralne XX. Piiarów, Reformatów, Bonifratrów, Brygidek i Sióstr Miłosierdzia do r. 1799 do r. 1805.
- Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO), sygn. f. 90, op. 1, sp. 356, Opisanie Stanu Kościoła Parochialnego Ratneńskiego tak Duchownego iako Ekonomicznego... w Roku 1818m. Dnia 29. Miesiąca Maia.
- Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO), sygn. f. 90, op. 2, sp. 7, Opisanie wizytacyjne kościołów parafialnych guberni wołyńskiej, 1807.
- Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO), sygn. f. 178, op. 4, sp. 5, Rapporta o Szkołach (1796–1806).
- Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO), sygn. f. 178, op. 51, sp. 14, Wizyty i Opisania Kościołów Zakonnych, 1802–1814.
- Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (NIAB), sygn. f. 1781, op. 27, sp. 242, Wizyta Dekanat Postawskiego R[ok]u 1796, M[iesiąc]a Novembra Podług wydanej Informacyi od JW. Gaspara Kazimiera Kolumny Cieciszowskiego...
- Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (NIAB), sygn. f. 1781, op. 27, sp. 333, [Akta wizytacji generalnej parafii dekanatu słuckiego, 1818].
- Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (RGIA), sygn. f. 822, op. 12, sp. 1, [Raporty plebanów i przełożonych zakonnych diecezji pińskiej, 1797–1798].

Książki i monografie

- Beauvois Daniel, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1991).
- Bednarski Stanisław, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933).
- Borkowska Małgorzata, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 3: *Wielkie Księstwo Litewskie i Ziemie Ruskie Korony Polskiej* (Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2008).
- Chachaj Jacek, *Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003).
- Chodźko Ignacy Borejko, *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 1: *Struktury parafialne*, opr. i wyd. Marian Radwan (Lublin: Towarzystwo Przyjaciół KUL, 1998).

- Chodźko Ignacy Borejko, *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 2: *Struktury zakonne* (Lublin: Towarzystwo Przyjaciół KUL, 1998).
- Elementarz dla szkół parafialnych narodowych, zawierający I. Naukę pisania i czytania. II Katechizm. III. Naukę obyczaiową. IV. Naukę rachunków. Pierwszy raz wydany* (Kraków: Szkoła Główna Koronna, 1785).
- Iwaskiewiczowa Zofia, *Nauczanie arytmetyki w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* (Lwów: Książnica Polska, 1923).
- Jamrozek Wiesław, Szablicka-Żak Jolanta, *Szkoły w wydziale nowogródzkim, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 12, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018).
- Janicka Małgorzata, *Edukacja kobiet na ziemiach polskich na przełomie XVIII i XIX wieku* (Warszawa, 2017), maszynopis.
- Kamińska Janina, *Szkoły w wydziale litewskim, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 11, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018).
- Kasabuła Tadeusz, *Ignacy Massalski biskup wileński* (Lublin: Towarzystwo Przyjaciół KUL, 1998).
- Kot Stanisław, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI–XVIII w.* (Lwów: Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego, 1912).
- Kukulski Zygmunt, „Od wydawcy”, w: *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych z roku 1785*, wyd. Zygmunt Kukulski (Lublin: Gebethner i Wolff, 1930), III–XXIII.
- Kumor Bolesław, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)* (Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1980).
- Kurczewski Jan, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych* (Wilno: Józef Zawadzki, 1912).
- Litak Stanisław, *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII–XVIII wieku* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2010).
- Marczyński Wawrzyniec, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii Podolskiej z rycinami i mappami*, t. 2 (Wilno: Józef Zawadzki, 1822).
- Massalski Adam, Kula Ewa, *Szkoły w wydziale wołyńskim i ukraińskim, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 7-8, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018).
- Mizia Tadeusz, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej* (Wrocław: Ossolineum, 1964).
- Pelczar Roman, *Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI–XVIII w.)* (Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie, 1998).
- Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych, 1776–1793*, wyd. Teodor Wierzbicki (Warszawa, Kowalewski, 1908).
- Studnicki Władysław, *Polityka Rosyi względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego. Studium polityczno-historyczne* (Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1906).
- Szybiak Irena, Buczek Katarzyna, *Szkoły w wydziale żmudzkiem, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 10, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018).

Szkolnictwo elementarne w niekanonicznej diecezji pińskiej w 1797 roku

- Szybiak Irena, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim* (Wrocław: Ossolineum, 1973).
- Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie roku 1783*, wyd. Stanisław Sobieski (Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1872).
- Walasek Stefania, *Szkoły w wydziale poleskim, Komisja Edukacji Narodowej*, t. 13, red. serii Kalina Bartnicka (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2018).
- Wierzbowski Teodor, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794* (Kraków: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1921).
- Voytekhovskaya Marina Petrovna, *Istoriya obshchego obrazovaniya v Rossii*, cz. 1 (Tomsk: Tomskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet, 2013).
- Zarański Stanisław, *Zarys dziejów nauki czytania w celu zawiązania dydaktyki narodowej i reformy elementarza* (Kraków: Księgarnia Wydawnictwa Dzieł Tanich i Pożytecznych, 1868).
- Żytkowicz Leonid, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7* (Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1938).

Czasopisma

- Ambros Michał, „Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego”, *Ateneum Wileńskie* 14/1 (1939): 145–231.
- Antoni J. Dr [Józef Apolinary Rolle], „Oświata na dawnych kresach (1795–1832)”, *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej»* 4 (1886): 83–96, 281–288, 378–384.
- Ausz Mariusz, „The Piarist College in Vitebsk”, *Studia Białorusinistyczne* 13 (2019): 41–54.
- Beauvois Daniel, „Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego”, *Przegląd Historyczny* 65/1 (1974): 61–85.
- Bieliński Józef, „Zakłady naukowe w guberniach zachodnich do utworzenia Wileńskiego okręgu naukowego”, *Kwartalnik Historyczny* 16 (1902): 428–444.
- Borzyszkowski Marian, „Szkoły diecezji warmińskiej w okresie od XIII do połowy XVI wieku”, *Studia Warmińskie* 2 (1965): 31–63.
- Dębowska Maria, „Rządy biskupa Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego w niekanonicznej diecezji pińskiej (1795–1798)”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 100 (2013): 181–203.
- Godlewski Michał, „O Kardynalacie Stanisława Sierżeniewicza-Bohusza”, *Kwartalnik Litewski* 1/2 (1910): 13–22.
- Hans Nicholas, „Polish Schools in Russia 1772–1831”, *The Slavonic and East European Review* 38/61 (1960): 394–415.
- Kallenbach Józef, „Kuratorya Wileńska (1803–1823)”, *Biblioteka Warszawska* 3 (1904): 421–448.
- Kamińska Janina, „Akademia Wileńska w latach 1792–1799”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 40 (2000): 3–21.

- Korczak-Siedlecka Jaśmina, „Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 58 (2014): 49–71.
- Kułąkowski Kazimierz, „Ustawy dotyczące szkolnictwa w Rosji na przełomie XVIII i XIX w.”, *Studia Teologiczne (Białystok-Drohiczyn-Łomża)* 7 (1989): 57–60.
- Kurczewski Jan, „Wiadomości o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej”, *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie* 2 (1908): 17–64.
- Majorek Czesław, „Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej w aspekcie rozwiązań dydaktycznych”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 16 (1973): 69–140.
- Marek Gozdawa [Jan Marek Giżycki], „Kimbarówka”, *Kwartalnik Litewski* 4 (1910): 25–40.
- Mizia Tadeusz, „Komisje porządkowe cywilno-wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu Czteroletniego”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 6 (1963): 40–92.
- Mizia Tadeusz, „Przepisy dla szkół parafialnych z 1780 roku”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 7 (1964): 22–38.
- Niemiec Jan, „Z dziejów szkolnictwa jezuickiego na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1564–1886”, *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej* 5 (1998): 263–283.
- Pelczar Roman, „Klasztory żeńskie w Polsce w XVI–XVIII w. Problematyka i perspektywy badawcze”, *Nasza Przyszłość* 98 (1998): 95–109.
- Szczepaniak Jan, „Szkoly parafialne na Podolu ok. 1830 r.”, *Analecta Cracoviensia* 49 (2017): 238–316.
- Szylar Anna, „Idealny wychowawca w klasztorach żeńskich w okresie potrydenckim do początków XIX wieku”, *Pedagogia Christiana* 2/30 (2012): 11–27.
- Tkachuk Arkadij, „Rymo-katolyts’ki parafial’ni shkoly v systemi osvity na Pravoberezhnyi Ukrainy pershoyi chverti KHIKH stolittya”, *Rocznik Lubelski* 42 (2016): 33–41.
- Wałęga Agnieszka, „Autorzy podręczników szkolnych Komisji Edukacji Narodowej. Próba zarysu portretu zbiorowego”, *Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej* 3 (2014): 172–187.
- Wołczuk Janina, „Zakonnicy jako nauczyciele języka rosyjskiego w szkołach Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1787–1832”, *Roczniki Humanistyczne* 36/7 (1988): 93–114.
- Wołyniak [Jan Marek Giżycki], „Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej)”, *Nova Polonia Sacra* 1 (1928): 1–312.
- Zhurkovich Pavel, „Shkol’noye delo v Zapadnoy Rossii v tsarstvovanie Yekateriny II”, *Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya. Novaya seriya* 60/12 (1915): 296–344.
- Żongołowicz Bronisław, „Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego (1792–1802)”, *Rocznik Prawniczy Wileński* 1 (1925): 194–232.

Rozdziały w monografiach

- Biernatowicz Tadeusz, „Kościół i klasztor benedyktynek w Nieświeżu”, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2, red. Jan Ostrowski (Kraków: Wydawnictwo Text, 1996), 127–146.
- Khasimoto Nobuya, „Uchebnaya politika Rossiyskoy imperii v Zapadnykh guberniyakh i «poł'skiy vopros» (konets XVIII v. – pervaya polovina XIX v.)”, w: *Sotsial'naya transformatsiya i mezhetnicheskiye otnosheniya na Pravoberezhnoy Ukraine 19 – nachalo 20 vv.*, red. Kimitaka Matsuzato (Sapporo–Moskwa: Hokkaido University–Politicheskaya entsiklopediya, 2005), 132–174.
- Kolendo-Korczak Katarzyna, *Kaplica i klasztor Kongregacji Mariae Vitae (mariawitek) w Pińskiu*, w *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskoliteńskiego*, t. 3, red. Dorota Piramidowicz (Kraków, Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016), 177–184.
- Komisye porządkowe cywilno-wojskowe województw, ziem i powiatów w Koronie*, nr CXIII, w *Volumina Legum*, t. 9 (Kraków: Akademia Umiejętności, 1889), 146–156.
- „Kommissye województkie i powiatowe w Wielkim Xięstwie Litewskim”, nr CIX, w: *Volumina Legum*, t. 9 (Kraków: Akademia Umiejętności, 1889), 136–142.
- Morozowska Kamilla, „Uniwersytet Wileński i jego szkoły w latach 1795–1803”, w: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579–1979, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, z. 64, red. Kamilla Mrozowska (Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979), 63–100.
- Murawiec Wiesław, *Mińsk, Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. Hieronim Eugeniusz (Kalwaria Zebrzydowska: Wydawnictwo Calvarianum, 1985), 532–533.
- „O dostavlenii Kommissiyeu v” Nepremennyy Sovet” polnago svedeniya o shkolkakh”, sostoyashchikh” pod” yeya rasporyazheniem”, 8 III 1801”, w: *Sbornik” materialov” dlya istorii prosveshcheniya v” Rossii, izvlechennykh” iz Arkhiva Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya*, t. 1: *Uchebnyya zavedeniya v” zapadnykh” guberniyakh” do uchrezhdeniya Vilenskago uchebnago okruga, 1783–1803*, red. [Ivan Petrovich Kornilov”] (Sankt-Peterburg”: Ministerstvo narodnogo prosveshcheniya, 1893), 338–340.
- „O privedenii v” blagoustroystvo tserkvey Rimsko-Katolicheskago ispovedaniya v” Velikom” Knyazhestve Litovskom”, 6 IX 1795 g.” (nr 17 380), w: *Polnoye sobranie zakonov” Rossiyskoy imperii c” 1649 goda*, t. 23: *C” 1798 po 6 noyabrya 1795*, red. Mikhaíl Mikháylovich Speránskiy (Sankt Peterburg”: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1830), 763–764.
- „Ob” ystrebovaniy ot” hrazhdanskykh” hubernatorovb” Mynskaho, Vol'ynskaho, Podol'kaho, Lytovskaho y Kurlyandskaho vedomostey o sostayaniy shkol” y pansionov” ansiykh” huberniyakh”, 19 V 1800”, w: *Sbornik” materialov” dlya istorii prosveshcheniya v” Rossii, izvlechennykh” iz Arkhiva Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya*, t. 1: *Uchebnyya zavedeniya v” zapadnykh” guberniyakh” do uchrezhdeniya Vilenskago uchebnago okruga, 1783–1803*,

- red. [Ivan Petrovich Kornilov"] (Sankt-Peterburg": Ministerstvo narodnogo prosveshcheniya, 1893), 183–184.
- „Ob” uchrezhdenii dlya Rimskago ispovedaniya v” Guberniyakh” Minskoy, Volynskoy, Podol’skoy, Bratslavskoy i Voznesenskoy dvukh” Yeparkhiy, pod” naimenovaniiem” Pinskoy i Letichevskoy, 6 IX 1795 g.” (nr 17 379), w: *Polnoye sobranie zakonov” Rossiyskoy imperii c” 1649 goda*, t. 23: C” 1798 po 6 noy-abrya 1795, red. Mikhaíl Mikháylovich Speránskiy (Sankt-Peterburg”: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1830), 761–762.
- „Przepis dla szkół parafialnych, 1774”, w: *Ustawodawstwo szkolne czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, zebrał, wstępem i przypisami opatrzył Józef Lewicki (Kraków: M. Arct, 1925), 16–23.
- Szylar Anna, „«Wychowanie dobre i z młodości ćwiczone». Wzorce osobowe uczennic szkół klasztornych w XVII i XVIII wieku”, w: *Wzorce osobowe w dawnej literaturze i kulturze polskiej*, red. Bernadetta M. Puchalska-Dąbrowska, Elżbieta A. Jurkowska (Białystok: Wydawnictwo Literacko-Naukowe „Prymat”, 2018), 195–214.
- Urban Waclaw, „Szkolnictwo małopolskie od XVI do XVIII wieku”, w: *Nauczanie w dawnych wiekach. Edukacja w średniowieczu i na progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy*, red. Wojciech Iwańczak, Krzysztof Brachy (Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, 1997), 67–70.
- W[eysenhoff] Józef, „Duniłowicze”, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, t. 2 (Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego, 1881), 226.
- Witkowski Rafał, „Klasztor cysterek w Kimbarówce”, w: *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. Andrzej M. Wyrwa, Antoni Kielbasa, Józef Swastek (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004), 899–907.